

Shahid Bahonar
University of Kerman

The Role of the interaction of Iranian-Islamic cultural elements in the scientific and literary prosperity of Jurjan: with an emphasis on the Ziyarian Era

Alireza Ashtari Tafreshi^{✉1} | Afsaneh Porgharar² | Eftekhari Ghasemzadeh³

1. Corresponding Author, Assistant Professor of the Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran, ashtari.tafreshi@atu.ac.ir
2. Graduate Master, Department of History of Culture and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Islamic Sciences and Research Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. porgharar.af@gmail.com
3. Graduate Master, Department of History of Culture and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Islamic Sciences and Research Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. eftekhargasemzadeh@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>14 Jan 2024</i> Revised: <i>15 April 2024</i> Accepted: <i>12 June 2024</i> Published online: <i>20 July 2024</i></p> <p>Keywords: <i>Jurjan,</i> <i>pilgrims,</i> <i>Iranian,</i> <i>culture,</i> <i>Islamic culture,</i> <i>Hadith.</i></p>	<p>During the early Islamic centuries, the city of Jurjan near the northeastern plateau of Iran was considered an example of the constructive interaction of Iranian-Islamic cultural elements; Despite the destruction of the historical site of the city, this research with a library method and historical analysis method has been able to understand the interactions of these cultural elements by using the most important sources and related researches. The result of this research has shown that during the early Islamic centuries, especially during the Pilgrim era, the constructive coexistence of Iranian cultural carriers with Arab immigrants in this city has caused both groups to achieve their scientific and literary goals and the prosperity of this city. The regional policies of Ziyarians have led to the revival of the model of Iranian culture, helping to revive the Persian language, Iranian traditions and scientific brilliance; At the same time, in a situation of environmental peace, the scientific activities of families mostly descended from Arab immigrants, such as Ismaili and Mahlebi, in certain areas, have led to the development of Islamic sciences, especially the flourishing of Hadith science. On the other hand, attention to Arabic rhetoric has been the common feature of both groups. This research has also studied the descriptive geography, demographic, religious and localities of this city in order to better assess the role of human and urban geography in the growth, development and scientific and literary developments.</p>
<p>Cite this article: Ashtari Tafreshi, Alireza. Porgharar, Afsaneh. Ghasemzadeh, Eftekhari. (2024). The Role of the interaction of Iranian-Islamic cultural elements in the scientific and literary prosperity of Jurjan: with an emphasis on the Ziyarian era, 6(1) 22-44. © The Author(s). Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.</p> <p>DOI: 10.22103/jic.2024.23040.1298</p>	

English Extended Abstract

1. Introduction

In the early Islamic centuries, the city of Jurjan near the northeastern plateau of Iran was a model of the integration of the cultural elements of Iran and Islam. This city has been completely destroyed today, but the current research has obtained a lot of data about the cultural life and even some neighborhoods of this city with a library and historical analysis method. This research shows that during the period of Ziyari rulers who were of Iranian origin, but had converted to Islam and accepted the citizenship of the Islamic Caliphate of Baghdad, there was a kind of interaction between the Arabs who immigrated to Jurjan and the Iranians of this city who were loyal to the religious and cultural traditions of ancient Iran. This interaction has existed in urban life and accepting each other without trying to exclude or suppress the other culturally. The peak of this civilizational-cultural understanding can be seen in the policies of Ziyari rulers. Their cultural policies led to the revival of the model of Iranian culture, helped to revive the Persian language, Iranian traditions, and the scientific brilliance of Jurjan; This was while the Islamic-propaganda activities of the Arab immigrants, whom we know more with families such as *Ismaili* and *Muhallabi*, were going on and they were easily engaged in the development of Islamic sciences, especially the promotion of the science of Hadith. Despite the fact that Ziyarids were Iranian and a significant part of the native residents of Jurjan and even their attention to the spread of the Persian language which was developing, the Arabic language which was the language of the immigrant Arab families and of course the Islamic religion and culture, was not only a place of confrontation between the two streams of Iranian and Arabic civilization, but both currents were diligent in the field of rhetoric and its development.

2- Research method

During the early Islamic centuries, the city of Jurjan near the northeastern plateau of Iran was considered an example of the constructive interaction of Iranian-Islamic cultural elements; Despite the destruction of the historical site of the city, this research with a library method and historical analysis method has been able to understand the interactions of these cultural elements by using the most important sources and related researches.

3-Discussion

In order to explore the different dimensions and fields of scientific and literary flourishing of Jurjan, the present research has paid attention to the factors of regional geography, neighborhood studies and then the cultural policies of Ziyarids and has shown the geographical contexts of Jurjan, including urban location, urban neighborhoods and demographic context; The scientific and literary aspects of the civilizational flourishing of Jurjan in the fields of medicine, rhetoric, mathematics and literature, emphasizing the constructive role Ziyarids in this process; And what was the role of the most important Arab families of Jurjan, their scientific activities in the field of hadith in the construction of Islamic-Iranian cultural during the first centuries of Islam.

4- Conclusion

This research has shown the cultural stages of Jurjan in this period as follows:

1. Jurjan has had five neighborhoods with a distinguishable structure during the Islamic era, along with the urbanization of the ancient Sassanid eras; And its main population consisted of Muslim Iranians and Arab immigrants, although a group of Turkish immigrants from the

English Extended Abstract

Sasanian era, a number of Jews, Christians and Zoroastrians also lived there; The ancient sciences of medicine, mathematics, and Arabic rhetoric as well as the Persian language have flourished in a period of historical revival; Along with religious and national traditions of Iranians such as Nowruz celebrations, Islam has been the religion of the majority; Arab families such as the Ismaili and Muhallabi families, who were Shafi'i, have played an active role in the development of Hadith science in Jurjan.

2. The study of cultural situation and civilization of Jurjan shows the survival of the city after the Islamic conquest and the constructive coexistence between the Arab, Turkish and Iranian races and their tolerance towards each other's culture and even religions, which was a suitable platform for the flourishing of Iranian-Islamic civilization and culture. The implementation of the policies of Ziyarids has been in the flourishing of ancient Iranian culture and various sciences.
3. This research, as an objective achievement, has come to the conclusion that due to the aliveness of cultural currents in long historical periods and their continuity even in contemporary periods, including in the current discussions of Iranian-Islamic culture interactions, which may be seen in current societies, it is necessary to pay attention to the model extracted from this research in the cultural governance of the countries and societies of Iran's cultural sphere, such as the Iran, Afghanistan, Kashmir, Azerbaijan and counties in Middle Asia like Tajikistan.

بازتاب تعامل عناصر فرهنگی ایرانی - اسلامی در شکوفایی علمی و ادبی جرجان: با تأکید بر دوره زیاریان

علیرضا اشتری تفرشی^۱ | افسانه پرفرار^۲ | افتخار قاسم زاده^۳

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی (ره)، تهران، ایران. رایانامه: ashtari.tafreshi@atu.ac.ir

۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد گروه تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران. رایانامه: porgharar.af@gmail.com

۳. دانش آموخته کارشناسی ارشد گروه تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران. رایانامه: eftekhargasemzadeh@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۲۴</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۰۳</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۳</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۳۰</p> <p>کلیدواژه‌ها: جرجان زیاریان فرهنگ ایرانی فرهنگ اسلامی حدیث.</p>	<p>طی قرون اولیه اسلامی، شهر جرجان در حوالی شمال شرقی فلات ایران، نمونه‌ای از تعاملات سازنده عناصر فرهنگی ایرانی - اسلامی به شمار می‌آید؛ به‌رغم نابودی شهر تاریخی جرجان، این پژوهش با شیوه‌ای کتابخانه‌ای و با روش تحلیل تاریخی توانسته است با استفاده از مهم‌ترین منابع و پژوهش‌های مرتبط به شناخت تعاملات این عناصر فرهنگی دست یابد. دستاورد این پژوهش نشان داده است که طی قرون اولیه اسلامی، به‌ویژه در دوره زیاریان، هم‌زیستی سازنده حاملان فرهنگ ایرانی با مهاجران عرب در این شهر موجب رسیدن هر دو دسته به اهداف علمی و ادبی خود و شکوفایی این شهر بوده است. سیاست‌های فرهنگی زیاریان، موجب احیای الگوی فرهنگ ایرانی، کمک به احیای زبان فارسی، سنت‌های ایرانی و درخشش علمی گردید؛ هم‌زمان، در شرایطی از آرامش محیطی، فعالیت‌های علمی خاندان‌هایی اکثراً از تبار مهاجران عرب مانند اسماعیلی و مهلبی، به توسعه علوم اسلامی، به‌ویژه شکوفایی علم حدیث انجامید. از طرفی دیگر، اهتمام به بلاغت عربی، وجه مشترک گرایش هر دو دسته بود. این پژوهش، هم‌چنین، به شناخت توصیفی جغرافیا، بافتار جمعیتی، مذهبی و محلات این شهر نیز پرداخته است تا بدین ترتیب، نقش بسترهای جغرافیای شهری و انسانی را در رشد، توسعه و تحولات علمی و ادبی بهتر سنجیده باشد.</p>

استاد: اشتری تفرشی، علیرضا؛ پرفرار، افسانه؛ قاسم زاده، افتخار (۱۴۰۳). بازتاب تعامل عناصر فرهنگی ایرانی - اسلامی در شکوفایی علمی و ادبی جرجان: با تأکید بر دوره زیاریان. پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۶ (۱)، ۴۴-۲۲.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI :10.22103/jic.2024.23040.1298

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

از دوران فتوحات اسلامی در ایران، برخی رویارویی‌ها میان علاقمندان فرهنگ ایرانی و عربی مشهود بوده‌است؛ این رویارویی‌ها گاه در ساحت سیاسی به شکل مخالفت با سیادت عربی بوده است (آذرنوش، ۱۳۹۵: ۴۰-۸۰) و گاه در ساحت فرهنگی، به صورت تقابل میان زبان‌های فارسی و عربی و یا چالش در برگزاری نمادهای فرهنگی ایران مانند نوروز دیده شده است (آذرنوش، ۱۳۹۵: ۱۵۱-۱۷۵) و با وجود گروش ایرانیان به اسلام و تحقق تعامل سازنده جهان‌های فرهنگی ایرانی و عربی، حتی تا دوران معاصر نیز ترجیح یکی از این دو جهان فرهنگی بر دیگری، در میان جامعه طرفداران هر یک قابل بازشناسی بوده است (برای نمونه نک: هدایت، ۱۳۰۹: ۴، ۱۷-۱۶، ۲۹، ۳۲، ۳۹).

طی قرون اولیه اسلامی، از همنشینی دو تمدن - فرهنگ ایران و اسلام، فرهنگ و تمدنی به نام تمدن اسلامی شکوفا گردید که بخش مهمی از جهان آن روزگاران را موجب رونق و سایر نقاط را نیز از فروغ خود مؤثر نموده بود. در این میان، جغرافیای ایران، بیش از سایر نقاط این تمدن در این شکوفایی نقش و از آثار آن در شکوه بود. در شهرهای مختلف ایران اقتصاد و صنعت به اوج رسیده بودند و بر بنیه آن، هنر، تشکیلات و نظامات سیاسی و اداری، تجارت و مراکز علم و دانش بسیار رونق یافته بودند، به نحوی که این دوره را دوران طلایی تمدن اسلامی یا رنسانس اسلامی نامیده‌اند (متز: ۱۳۲، ۱۶۱، ۱۸۵، ۴۲۱، ۴۷۰، ۴۹۶، ۵۰۷). از میان شهرهای پرتعداد ایران که از چنین رونقی کامیاب بودند، در شمال شرقی فلات ایران، شهر جرجان با جمعیت و وسعت قابل ملاحظه‌ای در آن روزگار، الگویی تاریخی از روندهای تعاملی دو جهان فرهنگی ایرانی و عربی را تجربه می‌کرد و به واسطه آن از مظاهر شکوفایی تمدن اسلامی بهرمنند بود. در حالی که از سده‌های نخستین اسلامی، شمار قابل ملاحظه‌ای از طوایف و خاندان‌های عربی گاه با خشونت در این شهر سکونت یافته بودند، از سده سوم و بعد از آن، به‌ویژه با شکل‌گیری حاکمیت محلی و منطقه‌ای زیاریان در این شهر و به مرکزیت آن، تعامل دو جهان فرهنگی ایرانی و عربی رونقی شکوفا به این شهر بخشید. زیاریان در حالی که به مفاخر باستانی ایران شوق داشتند و مراسم ایرانی مانند نوروز، سده و مهرگان را تکریم می‌کردند و به عنوان بخشی مهم از سیاست‌های فرهنگی دولت خویش بر اجرا و احیای آنان اهتمامی تمام داشتند (وکیلی، لعل شاطری و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۳۴-۱۳۹)، در پایتخت ایشان خاندان‌هایی اکثراً عرب‌تبار به تعلیم گسترده علم حدیث، از شاخصه‌های علمی و فرهنگی اسلام، مشغول بودند. به عبارتی دیگر، به ظاهر چنین می‌ماند که تناقضی در ماهیت عناصر فرهنگی-تمدنی بر سازنده کانون جغرافیایی قدرت زیاریان در جریان بوده است (عناصر ایرانی و عناصر عربی)، لیکن در صورت تمرکز و دقت نظر، روشن شود که این عناصر متناقض در ماهیت، نه ضرورتاً متضاد در فعلیت، بلکه عملاً متعامل در روابط سازنده فرهنگی-تمدنی بوده‌اند؛ چنانکه، عناصر ایرانی مانند زبان فارسی و عناصر عربی مانند زبان عربی همزمان و به گستردگی مورد توجه بوده، اما هیچ‌یک از علاقمندان هر دو طیف به کنش متخصصانه با دیگری روی نمی‌آوردند، بلکه صرفاً به تعالی درونی خویش همت داشتند. شناخت فرایندهای تعاملی این عناصر ظاهراً متناقض، اما در تعامل سازنده با یکدیگر و نقش این تعامل در شکوفایی علمی و ادبی جرجان طی این دوران، یعنی شناخت نقش تعاملات فرهنگ ایرانی با فرهنگ عربی در تحقق این شکوفایی، مسأله اصلی پژوهش حاضر است. در حقیقت، پژوهش حاضر برای پرداختن به این موضوعات، به دنبال پاسخ علمی به این پرسش‌هاست:

الف- چه زمینه‌هایی موجب درخشش علمی و ادبی جرجان در سده‌های اولیه اسلامی شدند؟

ب- درخشش علمی و ادبی جرجان در سده‌های اولیه اسلامی چه ابعاد و کیفیتی داشت؟

فرضیات این پژوهش، ناظر به سؤالات فوق، چنین است:

الف- بافتار انسانی - شهری جرجان، مرکب از ایرانیان و اعراب مهاجر سکونت یافته و سیاست‌های زیاریان مبتنی بر پذیرش اسلام و احترام به فرهنگ عربی و در عین حال، توجه به احیای فرهنگ، سنن و ادب ایرانی، از جمله عوامل مهم در شکوفایی علمی و فرهنگی جرجان بودند.

ب- علم و فرهنگ در جرجان سده‌های اولیه اسلامی در قالب درخشش علوم طب، ریاضی، ادب، کلام و بلاغت روی نمود و هم‌زمان، علم حدیث به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین علوم اسلامی، بیشتر به توسط خاندان‌های عرب‌تبار، شکوفایی فراوانی یافت.

۲-۱. پیشینه تحقیق

از نیمه دوم سده بیستم، شناخت زیاریان و نیز احوال منطقه‌ای تاریخی به نام جرجان/گرگان در شمال شرقی ایران مدنظر پژوهشگران قرار گرفت، چنان که باسورث (۱۳۴۹) در مقاله‌ای به حوادث تاریخی آل زیار در گرگان و طبرستان پرداخت که بعدها به همت احمدی بیرجندی به فارسی ترجمه شده است. در کتاب *پیشینه شهر تاریخی جرجان* تألیف اسدالله معطوفی (۱۳۸۹)، اشاراتی مختصر به تاریخ سیاسی، عالمان، ادیبان، وضع علمی و اجتماعی، شهر تاریخی جرجان شده است. در مدخل «جرجان» (۱۳۹۳) در *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی و نیز دانشنامه جهان اسلام*، موقعیت جغرافیایی جرجان، تاریخ سیاسی آن طی عهد ساسانی و چگونگی فتح این منطقه به دست مسلمانان و حکومت‌های اسلامی حاکم بر جرجان مورد بررسی قرار گرفته، اما به تاریخ فرهنگی و علمی جرجان پرداخته نشده است. البته در مدخل‌های دیگر علماء، فقها، ادیبان و پزشکان جرجانی نظیر ابوبکر عبدالقاهر جرجانی، ابوالحسن جرجانی و ابوسعید محمد بن علی ضریر جرجانی شرح حال شده‌اند و عمدتاً به محل تولدشان، چگونگی تعلیم و تربیت، تألیفاتشان، عالمان معاصر، اساتید، نظریات علمی و رساله‌های باقی مانده، اشاره شده است. مدخل جرجان در *دایره‌المعارف اسلام چاپ لایدن هلند*^۱، به جغرافیای جرجان و نقش مهمی که این منطقه به جهت عبور کاروان‌های تجاری به روسیه در دوره ساسانی داشته، اشاره کرده است. هم‌چنین به چگونگی فتح و بنای این شهر در دوره اسلامی و تاریخ سیاسی آن تا پایان عهد مغولان پرداخته است. در پژوهش و کیلی و همکارانش (۱۳۹۴) در زمینه وضع فرهنگی-اجتماعی ایران دوران زیاریان، به جغرافیای فرهنگی و اجتماعی ایران عصر زیاری و امتزاج عناصر فرهنگی ایرانی و اسلامی با رویکردی موضوعی به آداب، رسوم، جشنها و فرهنگ این دوره پرداخته شده است، هرچند تمرکز صرفاً بر جرجان و دقائق حیات آن نیست. پژوهش فضلی و سپهری (۱۳۹۸) در باب بازتاب نهاد آموزش در متن قابوس‌نامه نیز هرچند پژوهشی متن محور است، اما از حیات فرهنگی در درگاه زیاری تصویری به دست می‌دهد. میرآقایی (۱۴۰۰) نیز در شناخت مشاهیر علمی بسطام از کتاب تاریخ جرجان سهمی در پژوهشی بدین نام بهره برده است که هرچند به جرجان مرتبط نیست، اما نمونه‌ای از تاریخ فرهنگی نگاری بر پایه آثار اهل جرجان است. پژوهش بیات و خسروی در خصوص نقش خاندان‌های ایرانی در تکامل فرهنگ ایرانی - اسلامی در سده چهارم نیز به برخی خاندان‌های مهم جرجان و فعالیت‌های فرهنگی آنان اشاره دارد. چنین آثار ارزشمندی پیشینه پژوهش در باب تاریخ فرهنگی جرجان به شمار آیند و بدیع بودن پژوهش حاضر در موضوع یعنی پرداختن به تعاملات عناصر فرهنگی ایرانی-اسلامی در جرجان عصر زیاری، مدیون پیشگامی آنان است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت تحقیق

فرهنگ و تمدن ایرانی، فرازی شکوفا، مؤثر و اثربخش از فرهنگ و تمدن بشری است که همچنان، به رغم پژوهش‌های فراوان، اجزاء و ادوار مغفول، ناشناخته و یا کم‌شناخته‌ای دارد. حیات فرهنگی و تمدنی جرجان تاریخی پدیده‌ای فراگیر و

^۱ Encyclopedia of Islam2(EI2)

دیرپای از فرهنگ و تمدن ایرانی بوده است که به دلیل از دست دادن کالبد شهری در ادواری از تاریخ و فقدان فیزیکی آن در حال حاضر، شناخت و اهمیت آن تا حدودی به دست فراموشی سپرده شده است، اما ایران پژوهانی که از خلال منابع مکتوب تاریخی به کرات به نام جرجان و فرهنگ و تمدن آن برخوردانند و به تفصیل در باب وضع و تحولات فرهنگی آن در دوران نگارش بسیاری از این منابع، یعنی متون و گزارش‌های دوران اسلامی برخوردانند، همواره جویای شناخت این پدیده بوده‌اند.

افزون بر شناخت پدیداری وضع فرهنگی و تمدنی جرجان در قرون اسلامی، به‌ویژه عصر زیاریان، شناخت تحولات درونی این پدیده نیز حائز توجه است، زیرا طی این دوران، زیاریان به عنوان شاهان ایران‌گرای فارسی‌جوی توانستند با منشی برگرفته از حکمت‌های خسروانی باستان، تعاملی سازنده با خاندان‌های عرب برقرار سازند و این تعامل البته افزون بر خاندان شاهی زیاریان، مدیون بافتار جمعیتی این شهر نیز بود و در نهایت به الگویی از شکوفایی حاصل از تأثیر و تأثر عناصر این میدان فرهنگی و تمدنی بر یکدیگر انجامید که شناخت تحلیلی مؤلفه‌های آن، خود موضوعی درخور توجه برای پژوهشگر تاریخ در شمار است و اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر را رقم می‌زند.

۲. تعامل فرهنگی ایران و عرب

با سقوط ساسانیان، دو جهان ایرانی و عربی با یکدیگر همنشین شدند و از ماحصل این همنشینی، تعاملاتشان در چند محور اتفاق افتاد؛ در سیاست و قدرت، اعراب تفوق یافتند و تا سقوط امویان این برتری بسیار عیان بود؛ تلاش ایرانیان در ساقط ساختن امویان و به قدرت رساندن عباسیان نیز در جریان‌هایی به احیای بخش‌هایی از قدرت سیاسی ایرانیان در قالب حاکمیت‌های نیمه مستقل انجامید که زیاریان مانند طاهریان، سامانیان، صفاریان و بویه‌یان بخشی از همین فرایند بودند و همزمان، در جریان‌هایی کاملاً عرب ستیز نیز قیام‌هایی مانند سندباد و بابک برخاستند، هرچند در نهایت به تفوق سیاسی نرسیدند. تعامل عربی - ایرانی در عرصه‌های شناختی و دینی پیچیده‌تر بود، اما در نهایت به اسلام آوردن ایرانیان انجامید. این وضع در عرصه باورها، آداب و رسوم و فرهنگ به مراتب پیچیده‌تر نیز بود، چنان که در بستری وسیع از فرهنگ، آداب و رسوم و آداب اجتماعی ایرانیان که غنای متنوعی نسبت به فرهنگ میهمان داشت، فرهنگ ایرانی به حیات خود ادامه داد، مگر در مواردی محدود که ممکن بود برای مقطعی چالش‌هایی را تجربه کند. یکی از مهم‌ترین عرصه این چالش‌ها، زبان و فرهنگ زبانی بود و تخصصی که در قرون اولیه و همزمان با عصر زیاری میان فارسی و عربی روی نمود و البته در نهایت نیز با عمومیت مطلق زبان فارسی در میان جامعه ایرانی به رواج کامل این زبان تا رسیدن به آفرینش شاهکارهای ادبی مانند شاهنامه انجامید، هرچند که عربی نیز مورد حمایت بخشی از جامعه ایرانی و نیز مهاجران عرب قرار گرفت و رونقی فراوان یافت به نحوی که آثار علمی و ادبی تمدن اسلامی را پدید آورد. بخش مهمی از فرایند فرهنگی جهان ایرانی در این قرون و تعاملات و چالش‌های آن با جهان عربی با استناد به منابع دست اول تاریخی به شکلی موشکافانه به توسط آذرنوش در کتاب *چالش میان فارسی و عربی* تحلیل تاریخی شده است (آذرنوش: ۱۴-۲۰، ۲۸، ۴۰-۸۱، ۹۵، ۱۷۴-۱۹۲).

بدین ترتیب، تعامل سازنده جهان‌های فرهنگی ایرانی و عربی در سده‌های اولیه اسلامی، یعنی مقارن زیاریان، به رغم برخی چالش‌ها، وجه قالب به خود گرفت. همین موضوع، یعنی تعاملی سازنده میان عناصر این دو فرهنگ در نهایت به شکوفایی یا درخشش تمدن ایرانی اسلامی انجامید که در سده چهارم هجری به اوج رسید و در جغرافیای وسیع از شبه قاره هند تا آندلس در جنوب غربی اروپا، جهان آن دوران را تحت تأثیر قرار داد. در این میان، فرازهای این تعاملات منجر به شکوفایی را افزون بر جغرافیای وسیع مذکور، می‌توان در عرصه‌های کوچک‌تر یعنی در قالب شهرها نیز مورد بررسی دقیق‌تر و متمرکزتر قرار داد که پژوهش حاضر نمونه‌ای از این دست است (متز: ۲۶۹-۲۸۵، ۲۹۶-۵۲۰). به عبارت دیگر، این پژوهش به هیچ روی چنین ادعا ندارد که دوران فروغ تمدن اسلامی را مختص شهری چون جرجان

بداند، بلکه پژوهش حاضر اذعان دارد که در دوران درخشش تمدن اسلامی، شهرها فراوانی در جغرافیای بسیار وسیعی، از بلخ و نیشابور در خراسان گرفته تا فاس و غرناطه در آندلس همگی مراتبی از شکوفایی تمدن اسلامی را تجربه می‌کردند (متر: ۴۵۱-۴۵۹)، اما احوال، دقائق و دلائل این شکوفایی در هر یک از این شهرها مختص به خود بود که هر یک اختصاصاً می‌تواند محل پژوهشی باشد و پژوهش حاضر انفراداً محل کاویدن احوال، دقائق و دلائل شکوفایی فرهنگی-تمدنی در جرجان عصر زیاری است.

۳. بسترهای جغرافیایی

۳-۱. موقعیت و جغرافیای تاریخی

در سال ۱۳۱۶ شمسی، نام فارسی گرگان بر شهری که امروزه بدین نام خوانده می‌شود، نهاده شد، در حالی که گرگان باستانی شهر دیگری در نزدیکی آن بود که حدود ۷۰۰ سال از ویرانی آن می‌گذشت و در منابع اسلامی به اشتباه و به سبب فقر الفبایی زبان عربی در تلفظ «گاف» جرجان خوانده می‌شد (بایزیدی، ۱۳۹۷: ۹۰). ویرانه‌های باستانی شهر جرجان در سه کیلومتری غرب گنبد کاووس به وسعت ۱۵۰ هکتار پراکنده است که جزئی کوچک از وسعت ۱۲۰۰ هکتاری جایگاه باستانی این شهر است که متأسفانه در دوران قاجار، بیشترین بخش از یادگارهای باستانی آن به توسط ترکمانان برای تحصیل مصالح ساختمانی تخریب و یا به توسط کشاورزان از میان رفته است؛ آنچه باقی مانده حاصل آغاز کاوشهای باستانشناسی در دوران پهلوی تا امروز است (مخلصی: ج ۱۰: ۱۶۱). منطقه جرجان در جنوب شرقی دریای خزر و میان طبرستان و خراسان واقع و از قدیم تاکنون با نام‌های مختلفی خوانده شده است. در اوستا با نام وهرکان (حسنی داعی‌الاسلام، ۱۳۶۱: ۶۶؛ ضیاءپور، بی‌تا: ۶۷)، بعد از آن با نام‌های وهرکانه، ورکانه، هیرکانیا، وورکان، گورکان خوانده شده است (R.Hartmann & j.A.Boyle, 1993: 1141a). در دوره اسلامی، اعراب نام جرجان بر آن نهادند، تا اینکه در قرون بعدی گرگان رایج شد (کیانی، ۱۳۷۰: ج ۴/۶-۷؛ افشار سیستانی، ۱۳۷۸: ۵۲۵؛ بیات، ۱۳۸۳: ۲۷۵؛ افشار سیستانی، ۱۳۸۱: ۷-۱۳۵). در سده‌های پیش از ورود اعراب به ایران، این منطقه بعضی اوقات از توابع خراسان محسوب می‌شد. در قرون اولیه اسلامی مورخان و جغرافی‌نویسان از جرجان نام برده‌اند و در تقسیم‌بندی اقلیم، جرجان را بخشی از اقلیم چهارم (ابن‌رسته، ۱۳۸۰: ۱۲۲؛ مقدسی، ۱۴۱۱: ۸۸؛ ابن‌العديم، بی‌تا: ج ۱ / ۴۴۵) و پنجم (اسحاق بن‌الحسین، ۱۴۰۸: ۷۰؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵: ج ۲ / ۳۳) در کنار خراسان قرار داده‌اند.

پس از فتح سرزمین‌های هموار فلات ایران توسط اعراب، نخستین شهری که در برابر مهاجمان عرب قرار داشت جرجان بود. این شهر نخستین بار پس از اسلام، زمان خلافت عمر، در سال ۱۸ هجری به دست سوید بن مقرن فتح شد (دینوری، ۱۳۶۸: ۴-۱۳۳؛ طبری، ۱۹۶۷: ج ۵ / ۱۹۷۷؛ رازی، ۱۳۸۹: ۱۰۲؛ سهمی، ۱۹۸۷: ۴۴؛ ذبیحی، ۱۳۶۳: ۶۲)؛ و بار دیگر در سال ۳۰ هجری، زمان خلافت عثمان، مورد تهاجم قرار گرفت (بالذری، ۱۹۸۸: ۳۲۶؛ ابن‌خلدون، ۱۳۶۳: ج ۲ / ۵۸۲؛ ابن‌جوزی، ۱۴۱۲: ج ۴ / ۳-۲۵۲؛ ذبیحی، ۱۳۶۳: ۶۲؛ طبری: ج ۴ / ۷۱-۲۶۹؛ ابن‌اثیر، ۱۹۶۵: ج ۳ / ۱۱۰؛ ابن‌أعثم، ۱۴۱۱: ج ۷ / ۹۳-۱۸۹؛ ثقفی کوفی، ۱۳۷۳: ۴۲۴؛ هدایت، ۱۳۳۸: ج ۳ / ۳۰۸). در دوره امویان، معاویه ولایت طبرستان را به مصقله بن هبیره بن شبل شیبانی داد و او را با سپاهی عظیم مأمور فتح طبرستان کرد. وی نخست جرجان را فتح کرد، ولی مردم طبرستان به فرماندهی فرخان بزرگ، این سپاه را در هم کوبیده و مصقله کشته شد (طبری: ج ۴ / ۷۱-۲۶۹؛ ابن‌اثیر: ج ۳ / ۱۱۰). گفته‌اند که مردم این دیار تا سال ۹۸ هجری از اسلام روی برگردانیدند (مسکویه، ج ۲ / ۴۴۵؛ سمعانی، ۱۹۶۲: ج ۸ / ۲۰۶). از این زمان به بعد مردم طبرستان و گرگان دائماً در جنگ و ستیز با فرستادگان خلفای اموی بودند. گاهی خراج می‌دادند و گاهی از دادن آن امتناع می‌کردند تا این‌که در زمان مروان بن محمد شورش نمودند. این وضع تا زمان خلافت ابوالعباس سفاح ادامه داشت. وی عامل خود را به منطقه فرستاد، ولی کاری از پیش نبرد و خاتمه

کار به صلح انجامید (زرین کوب، عبدالحسین، ۱۳۶۸، ۵-۳۵۴ و ۳۷۰؛ طبری، ۱۹۶۷، ج ۶ / ۴-۵۳۳). این نگاهی اجمالی به تاریخ جرجان تا پیش از دوره زیاریان است.

۲-۳. محله‌شناسی تاریخی

بافت شهر جرجان دارای محلات بزرگ و کوچک، بازار و کوچه بود. این محله‌ها در بیرون و داخل حصار شهر قرار داشت. چند محله جرجان بر اساس منابع تاریخی قابل شناخت است. در بعضی از این محله‌ها، مساجد بزرگ و مشهوری وجود داشت که در آن‌ها با حضور محدثان و فقها جلسات تدریس و حلقه‌های فقهی برگزار می‌شد. هم‌چنین بسیاری از شاگردان این حلقه‌ها که به جرجان می‌آمدند، در این محله‌ها سکونت می‌گزیدند و در مساجد که جز مراکز تعلیم و تربیت محسوب می‌شدند، به فعالیت‌های آموزشی مشغول بودند. این محله‌ها دارای بازار که مرکز زندگی اجتماعی شهر بود، کاروان‌سرا که محل معاملات کلی و عمده بود و به‌عنوان مهمان‌سرا نیز از آن‌ها استفاده می‌شد، بودند (مشکور، ۱۳۶۳: ۱۸۰). از جمله این محله‌ها می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱-۲-۳. محله مسجد دینار

در زمینه رشد و گسترش دانش حدیث و فقه از نیمه قرن دوم هجری اعضای خاندان‌هایی در نواحی مختلف ایران فعالیت‌های بسیار برجسته‌ای انجام دادند (طبری، بی‌تا: ۱۱۳/۳-۱۱۴). از معروف‌ترین این افراد و خاندان‌ها می‌توان به خاندان دینار، از محدثان و قضات ناحیه جرجان در اواخر سده دوم و اوایل سده سوم هجری، اشاره کرد. این خاندان در محله مسجد دینار و کوچه فرس که از محلات بزرگ و معروف شهر بود، سکونت داشتند. این محله دارای چند مسجد، کاروان‌سرا، بازار و گورستان بود و در داخل حصار و باروی شهر قرار داشت. خاندان دینار و اسماعیلی در این محله زندگی می‌کردند. افراد زیادی که برای استماع حدیث به جرجان آمدند، در این محله و خانه شیخ ابوبکر اسماعیلی ساکن می‌شدند. خاندان دینار از خاندان‌های ایرانی بود که در میان جامعه طبقاتی ایران قبل از اسلام جایگاهی نداشته، بلکه از تغییرات و شرایط سیاسی و اجتماعی ایران و جرجان بعد از اسلام استفاده کردند، به تدریج در نتیجه همکاری با اعراب مسلمان، به‌ویژه عباسیان و کسب امتیازات مالی، اجتماعی، دینی و سیاسی منزلت یافتند. در دوره مأمون این خاندان قضاوت جرجان را بر عهده داشتند. مهم‌ترین حوزه‌ایی که این خاندان در عرصه تمدن و فرهنگ اسلامی در آن مشغول بودند، در حدیث و فقه، کتابت و ساخت بنا و مساجدی بود که از آن‌ها به‌عنوان مراکز آموزشی استفاده می‌شد (جاحظ، ۱۴۱۱: ۳۶؛ بیات و خسروی، ۱۳۸۹: ۳۵).

۲-۲-۳. محله سلیمان آباد

دومین محله بزرگ و معروف جرجان، سلیمان‌آباد بود (یاقوت حموی، ۱۹۹۵: ج ۳ / ۲۴۱). این محله قبرستان وسیعی داشت که بسیاری از رجال، بزرگان و اشراف جرجان در آن دفن شده‌اند. از آن به‌عنوان پسوند فامیلی افراد زیادی نیز استفاده شده است (معطوفی، ۱۳۸۷: ۲۱۰). محدثان و راویان زیادی مانند ابوعبدالله کرز بن‌وبره حارثی کوفی، اسحاق بن حنیفه ابویعقوب زاهد جرجانی، ابوذر جندب بن احمد بن عبدالرحمان بن عبدالمومن بن خالد بن یزید بن عبدالله بن مهلب، عفان بن سیار ابو سعید باهلی جرجانی، ابوطیبه عیسی بن سلیمان دارمی (معطوفی، ۱۳۸۷: ۲۱۰)، ابوسعید سعد بن سعید جرجانی معروف به سعدویه و ابو احمد عبدالله بن عدی بن عبدالله بن محمد حافظ معروف به ابن قطان، احمد بن سلمه بن عمرو اهل کوفه، جعفر بن غالب ابوالفضل سلیمان‌آبادی و ابوعبدالله محمد بن عمران بن علی بن عمران زاهد جرجانی در این محله ساکن بودند (سهمی، ۱۹۸۷: ۶۵، ۱۷۴، ۳۹۱).

۳-۲-۲. محله باب خندق

خندق به معنی حفاظ گود یا کنده شده دور شهر است و نام بخش بزرگی در جرجان بود (یاقوت حموی، ۱۹۹۵: ج ۲ / ۳۱۶). باب خندق محله‌ای بسیار وسیع دارای مساجد، کاروانسرا، میدان و صحرایی معروف به صحرای باب خندق و قبرستان را شامل بود. از نام این محله نیز به‌عنوان پسوند افراد استفاده می‌شد؛ مانند ابو محمد احمد بن سعید بن عمران معروف به ابن سعیدک ذارع خندقی جرجانی (سمعانی، ۱۹۶۲: ج ۵ / ۱۰-۲۰۹)؛ دیگر عالمان آن کسانی بودند مانند ابوزرعه محمد بن عبدالوهاب بن هشام بن ولید انصاری (فقیه و حافظ جرجانی)، عبدالمومن بن احمد بن حوثره جرجانی، ابو علی حسن بن یحیی بن نصر جرجانی (یاقوت حموی، ۱۹۹۵: ج ۲ / ۷۵)، عبدالکریم بن عبدالکریم بزاز جرجانی، ابو عبدالله محمد بن یحیی بن حماد بن ضریس معروف به ابن ابی زید فقیه شافعی و ابو حسن علی بن محمد بن احمد بن عبدالله فقیه و زاهد شافعی معروف به ابو حسن قصری، ابو بکر محمد بن احمد بن اسماعیل بن خالد صرام جرجانی و ابوبکر محمد بن احمد بن محمد بن ابراهیم بن عیسی فقیه، معروف به ابن قدر اشاره نمود (همان: ۴۴۲، ۳۱۶، ۴-۳۳۳، ۸-۱۴۷). از کوچه‌های بزرگ و معروف این محله، کوچه «شش» در حاشیه دروازه خندق بود که به علت بزرگی و اهمیت آن به شبه محله‌ای می‌مانست. سماعانی و یاقوت این کوچه را در باب‌الطاق دانسته‌اند (سمعانی، ۱۹۶۲: ج ۸ / ۸-۹۹؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵: ج ۳ / ۳۷۲). کوچه «ستر» نیز از کوچه‌های این منطقه بود که نزدیک مسجد ابوزرعه فقیه انصاری بود (سمعانی، ۱۹۶۲: ج ۸ / ۹۹). کوچه دیگر این محله جماجو (جماجم) بود (یاقوت حموی، ۱۹۹۵: ج ۲ / ۷۵)؛ این محله دارای کاروان‌سرای معروفی به نام عبدک بود. صاحب آن عبدک عبدالکریم بن عبدالکریم بزاز جرجانی و از محدثانی بود که افراد زیادی از او حدیث شنیدند (سهمی، ۱۹۸۷: ۵۶).

۳-۲-۳. محله بکرآباد

بکرآباد از محله‌های بزرگ و معروف جرجان بود. به‌خاطر بزرگی و وسعت آن تعدادی از مورخین و جغرافی‌نویسان آن را نیمی از شهر دانسته‌اند. رود بزرگی از میان شهر می‌گذشت و شهر را به دو قسمت جرجان و بکرآباد تقسیم می‌کرد که بکرآباد کوچک‌تر از قسمت اصلی شهر بود. همچنین پسوند فامیلی بسیاری از افراد بود که از آن‌ها به بکرآبادی و بکراوی یاد می‌شد؛ مانند ابو محمد محمد بن یحیی بن زکریا بن یحیی بن موسی بن جمیل بکرآبادی و ابوجعفر کمیل بن جعفر بن کمیل فقیه گرگانی بکرآبادی که پیشوای حنفیان روزگارش بود و در این محله زندگی می‌کرد (یاقوت حموی، ۱۹۹۵: ج ۱ / ۲۱۹ و ۶۰۹). این محله نیز دارای گورستان بزرگی بود. مقدسی ذکر کرده «چنین است آنچه من از گرگان به‌خاطرم دارم. بکرآباد به آن چسبیده، میان آن دو نهری و پل‌هایی است ... گورستانی بزرگ که در هیچ شهری به بزرگی آن ندیدم، برابر شهر در پشت نهر است و پلی دارد ...» (مقدسی، ۱۴۱۱: ج ۲ / ۵۲۵). فقها، قاریان و محدثان زیادی در این محله زندگی می‌کردند؛ از جمله ابوالقاسم احمد بن محمد بن اسحاق فقیه بکرآبادی، معروف به شغالان، از محدثان بزرگی که افرادی مانند عبدالله بن عدی، شیخ ابوبکر اسماعیلی و ابوبکر سباک از او حدیث شنیدند (همان: ۶-۹۵)، ابو حسن احمد بن محمد بن یحیی بکرآبادی معروف به مستأجر، ابو عمرو احمد بن جعفر بن احمد بن مدرک بکرآبادی معروف به کوسج، ابوالعباس محمد بن ابراهیم بن حشمد فقیه بکرآبادی جرجانی (سمعانی، ۱۹۶۲: ج ۲ / ۳-۲۹۲)، ابو عبدالله محمد بن حمدان از قاریان بکرآبادی و همچنین ام‌کلثوم دختر ابراهیم بن محمد بن هزار واعظ بکرآبادی که به‌عنوان راوی حدیث فعالیت داشت (سهمی، ۱۹۸۷: ۴۴۴ و ۵۰۵).

۳-۲-۴. محله یهودیه

یهودیه که کوچه و دروازه‌ای به همین نام داشت (یاقوت حموی، ۱۹۹۵: ج ۳ / ۲۴۱)، محله گروهی از یهودیان بود که به طور اقلیت و منسجم در این محله سکونت داشتند (زرین کوب، ۱۳۶۸: ۱۵۷). مسجد بنی تمیم در این محله که به بحرالسواق معروف است، متعلق به شیعیان بود و در دوره بنی امیه ساخته شد (سهمی، ۱۹۸۷: ۵۷). کوچه خانابین از کوچه‌های این محله بود. ابویعلی محمد بن حسین بن محمد فقیه جرجانی در این کوچه زندگی می‌کرد. وی محدث بود و کتاب *تناء* را درباره افرادی که اهل جرجان بودند و در جرجان اقامت داشتند، نگاشت (همان: ۴۵۴). ابومحمد احمد بن محمد بن عبدالکریم بن براء الوزان جرجانی، اهل جرجان و از روایان و محدثانی بود که در این محله زندگی می‌کرد. مسجد او در کوچه غزالین و جزارین بود. وی شاگرد ابوالاسعث احمد بن مقدم (د. ۳۰۷ق) بود. شیخ ابوبکر اسماعیلی و عبدالله بن عدی از او حدیث شنیدند. شیخ ابوبکر اسماعیلی از او با صفت صدوقو ثقه یاد کرده است (الإسماعیلی، ۱۹۹۳: ۳۲).

۳-۳. جمعیت‌شناسی تاریخی

به نظر می‌رسد بخشی از بافتار مذهبی - جمعیتی این دوره در جرجان شامل ایرانیان که بیشتر گروهی به اسلام یافته بودند، ترکان، اقلیت‌های یهودی، مسیحی و زرتشتی و اعراب بوده است (سهمی، ۱۹۸۷: ۵۷؛ اشپولر، ۱۳۷۳: ج ۱ / ۳۹۳-۴؛ زرین کوب، ۱۳۶۸: ۵۷). هم‌زمان با فتح جرجان در زمان سلیمان بن عبدالملک، در پایان قرن اول هجری، طایفه‌ای از ترکان در این منطقه ساکن بودند. این ترکان زیر سلطه صول، دهقان منطقه‌ای به نام دهستان، بودند. صول در برابر محاصره دهستان از سوی یزید بن مهلب، حاضر به صلح شد «به شرط اینکه جان، خاندان و مالش آسیبی نبیند و در برابر، شهر و مردم تسلیم اعراب شوند». یزید با او صلح کرد و وارد شهر شد؛ اما ۱۴ هزار نفر از ترک اسیر را دست‌بسته قتل عام کرد (طبری، ج ۶ / ۴-۵۳۳). گزارشی از دیگر گروه‌های درگیر با اعراب در دست نیست. جرجان از مراکزی بود که شمار قابل ملاحظه‌ای از قبایل عرب بعد از فتح در آن ساکن شدند و نقش مؤثری در اسلام آوردن سایر دسته‌ها ایفا داشتند. با توجه محدثان و احادیث روایت شده، می‌توان گفت که در درون اسلام، اکثر مسلمانان این شهر، مذهب تسنن داشتند.

۴. زیاریان و شکوفایی علم و ادب

آل زیار سلسله‌ای از پادشاهان ایرانی تبار بودند که بیشتر از صد سال در قرن‌های چهارم و پنجم هجری بر سرزمین‌های گرگان، طبرستان، قومس، دیلم، گیلان، قزوین، ری، اصفهان و خوزستان فرمانروایی داشتند (پیرنیا، بی‌تا: ۱۲۹). مرداوید بن زیار، مؤسس این سلسله، به فرهنگ دوستی، ترویج علم و ادب معروف بود. اکثر پادشاهان این سلسله فضل‌دوست و ادب‌پرور بودند. حتی بعضی از این پادشاهان نیز شاعر و نویسنده بوده‌اند. دربار آن‌ها مجمع فضلا، نویسندگان و شعرا بود (مهرآبادی، ۱۳۸۴: ۳۱۷). بعد از کشته شدن مرداوید، برادرش ظهیرالدوله ابومنصور وشمگیر در سال ۳۲۳ هجری قمری با مشورت سپاهیان گیل و دیلم به قدرت رسید و تا ۳۵۷ ق. حکمرانی کرد. سپس بیستون (بهستون) به جای وشمگیر نشست و بعد از او قابوس ملقب به شمس‌المعالی در ۳۶۶ ق. سرکار آمد و طی دو دوره بر جرجان حکمرانی کرد. سال‌های ۴۰۳ تا ۴۲۰ هجری منوچهر حکومت کرد (رازی، ۱۳۸۹: ۳-۱۷۲؛ بویل، ۱۳۸۷: ج ۵ / ۲۴). ششمین حکمران زیاری، انوشیروان پسر منوچهر بود که ابوکالیجار سردار سپاه به نام او فرمان می‌راند. با آمدن طغرل سلجوقی و فتح جرجان، انوشیروان زیر نظر سلجوقیان تا ۴۳۳ ق. در این دیار فرمانروایی کرد. با آمدن سلاجقه، آل زیار به پایان

حکمرانی‌شان نزدیک شدند. بعد از انوشیروان، کیکاووس ملقب به عنصرالمعالی سرکار آمد که او را آخرین امیر آل‌زیار دانسته‌اند. حاکمان دیگری مانند جستان بن انوشیروان، گیلان بن کیکاووس و دارا تا ۴۸۳ ق. سرکار آمدند و بعد منقرض شدند (باسورث، سال ششم، ش ۲: ۹۰-۳۸۴). آل‌زیار بعد از مرگ مرداویج در پی حذف خلیفه نبودند و مخالفتی با حکومت بغداد نداشتند. اتحاد آن‌ها با امرای سامانی، غزنوی و سپس سلجوقی باعث گردید تا القابی را از خلیفه بغداد کسب کنند. چنان‌که بیستون از خلیفه مطیع عباسی، لقب ظهیرالدوله گرفت. قابوس از خلیفه الطایع عباسی، لقب شمس‌المعالی و منوچهر لقب فلک‌المعالی را از خلیفه القادر بالله دریافت کردند (مهرآبادی، ۱۳۷۴: ۱۰۵).

از سقوط ساسانیان توسط مسلمانان تا پایه‌گذاری آل‌زیار، بیش از سه قرن می‌گذشت. در این چند قرن، وضع اجتماعی و فرهنگی ایرانیان دچار تغییر شده و تحت تأثیر فرهنگ اسلامی، بسیاری از آیین‌ها و سنت‌های پیشین خود را تغییر داده و به آیین نو درآمده بودند؛ اما بیدادگری‌های امویان، عباسیان و والیان‌شان، باعث شد تا جنبش‌ها و قیام‌هایی در جهت بیرون آمدن از زیر سلطه خلفای شام و بغداد شکل بگیرد. پادشاهان آل‌زیار می‌کوشیدند تا حکومت محلی متمرکز و نیرومندی به‌وجود بیاورند و حکومتی مستقل از خلفای عباسی بنیان‌گذاری کنند. مرداویج به ظاهر تحت فرمان خلیفه عباسی بود، اما در نهران اندیشه‌های ایران‌پرستانه داشت و به فکر تصرف حوزه حکومتی اعراب بود. وی با ادعای سلطنت اجدادی ظاهراً امیدوار بود که «دوله‌العجم» را جایگزین «دوله‌العرب» کند. او قصد تصرف بغداد و بر سر نهادن تاج جواهرنشان با شکوهی در تیسفون و تجدید حیات شاهنشاهی ساسانی ایران را داشت (مسعودی، ۱۴۰۹: ۳۸۲/۴؛ عماری، ۱۳۸۵: ج ۲ / ۲۲). مرداویج و وشمگیر به علت کشمکش‌های نظامی برای رسیدن به قدرت، توسعه قلمرو و تثبیت حکومتشان فرصتی برای انجام کار فرهنگی نداشتند. مرداویج مرد بلند پروازی بود. او می‌خواست آداب و سنن دوره ساسانی را زنده کند، ولی تدبیر و سیاست لازم برای انجام آن را نشان نداد. تنها کار او برقراری ظواهر حکومت ساسانی بود (صدیق، ۱۳۵۱: ۱۱۸)؛ اما پادشاهان بعدی آل‌زیار به گسترش فرهنگ، علوم و ادبیات کمک کردند و نه تنها مشوق شاعران و دانشمندان بودند، بلکه شاهانی مثل قابوس و کیکاووس حاکمانی دانشمند، ادیب و ادب دوست بودند. با وجود ضعف سیاسی امور فرهنگی را رونق دادند. قابوس در دانش ادب و بلاغت سرآمد بود و عنوان شمس‌المعالی داشت. وی در عصر خود ادیب، حکیم و شاعری مشهور بود (زرین‌کوب، ۱۳۶۸: ۴۱۳).

قابوس در کتابت عربی از استادان به شمار می‌رفت. رسائل متعددی در فلسفه، نجوم، وقایع، اخوانیت، بشایر و فتوح از او باقیمانده است. از قابوس کتابی نیز درباره علم اسطرلاب به زبان عربی باقیمانده بود. همچنین ۴ رساله در مسائل علمی نوشته در مورد: وجود عالم، اشرافیت انسان، ابطال نجوم و یکی در باب خلفای راشدین (براون، ۱۳۳۵: ج ۱ / ۶۸۲). او مجموعه‌های رسائلی به زبان عربی دارد که به *کمال‌البلاغه* یا *قراین شمس‌المعالی* معروف است. *رسائل* قابوس را ابوالحسن علی بن محمد یزدادی جمع کرده است. از آن رسائل بر می‌آید که او حاکمی با معلوماتی عمیق و متنوع و ادبی در حد کمال و نامه‌هایی با انشایی بی‌نظیر است. این نامه‌ها از جهت فصاحت، ایجاز و زیبایی و شیرینی، اعتدال اجزاء و برابر بودن وزن‌ها و... بی‌نظیر بوده است (پرویز، ۱۳۹۰: ۴۵۵). دربار قابوس، مکان مناسبی جهت شاعران، مورخان، حکما، اطباء و سایر عالمان بود و این علاقه قابوس، ناشی از استعداد ذاتی او در بسیاری از علوم بود. قابوس شاعری توانا بود که به عربی، فارسی و عبری شعر می‌سرود و مجلس مشاعره با شعرا داشت. شاعران بسیاری نیز او را مدح گفته و از پادشاهان و هدایای او برخوردار شدند؛ اما به گفته یاقوت حموی همواره از خوانده شدن و شنیدن اشعاری که در مدح او گفته شده بود، دوری می‌کرد (یاقوت حموی، بی‌تا: ج ۱۵ / ۳۰-۲۲۹).

قابوس به فرهنگ ایرانی علاقه و اهتمام داشت؛ در اعیاد نوروز و مهرگان به شعرای دربار عطایابی می‌داد و توزیع آن را بر حسب درجات، به ابولیت طبری محول می‌کرد (وکیلی، لعل‌شاطری و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۳۴-۱۳۹؛ مهرآبادی، ۱۳۷۴: ۱۳۵). دربار قابوس در کنار شعرا، مأمین‌ها، فضلا، اطباء، مورخان و حکمای بسیاری بود. بسیاری از این علما از مناطق دور به دربار او می‌آمدند. از علما و دانشمندان دربار قابوس می‌توان به ابوریحان بیرونی، ابوعلی سینا، ابوالفرج

علی بن حسین بن هندو، ابو نصر محمد بن عبدالجبار عتبی، ابوالفرج رشید بن عبدالله طیب استرآبادی، ابومنصور ثعالبی اشاره کرد. همچنین از دیگر چهره‌های شناخته شده در زمان قابوس می‌توان به قاضیان جرجانی، قاضی طاهر بن محمد الظاهری ابوالطیب بکرآبادی، قاضی‌القضات ابوالعباس رویانی، ابو نعیم عبدالملک بن احمد بن نعیم بن عبدالملک بن محمد بن عدی و پسرش ابو الحسن که قضاوت جرجان را در دست داشتند، اشاره کرد (سهمی، ۱۹۸۷: ۲۳۸ و ۲۷۷).

منوچهر بن قابوس بن وشمگیر که بعد از مرگ پدر، بر تخت سلطنت نشست و از طرف القادر بالله - خلیفه عباسی - به او لقب فلک‌المعالی داده شد نیز مانند بیشتر اعضای خاندان خویش، شعرا و فضلا را می‌نواخت و طبعی لطیف داشت. مسعود سعد سلمان معاصر او و در دربار منوچهر بود. منوچهری دامغانی از شعرای بزرگ آن عصر بود که تخلص خود را از نام وی گرفته بود (معطوفی، ب ۱۳۸۹: ۷۷؛ صدیق، ۱۳۵۱: ۱۱۸). همچنین ابوالفرج بن هندو که مدتی در دربار قابوس به سر می‌برد و به زبان عربی شعر می‌گفت، هرچند منوچهر زبان عربی را به دستی درک نمی‌کرد و این امر کدورت شاعر و شاه را تا هجو شاه به شعر شاعر و فرمان قتل نافرجام شاعر توسط شاه پیش برد (مهرآبادی، ۱۳۷۴: ۳-۱۷۰).

امیر عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر از نوادگان قابوس، از آخرین امرای آل زیار بود که مجدداً شاعری چون منوچهری دامغانی و لامعی گرگانی به دربار زیاری گرد آورد. وی از دانش‌های زمان و فنون و پیشه‌های گوناگون اطلاع فراوانی داشت. در کلیه فنون علمی از قبیل طب، فلسفه، نجوم و ریاضی مهارت داشت و ظاهراً خط پهلوی را می‌خواند. به هر دو زبان طبری و فارسی دری شعر می‌سرود و بیشتر توانایی او در رباعی‌سازی بود. این مهارت‌ها باعث شده تا او را مانند جدش قابوس جامع‌الفنون بخوانند (احیایی، ۱۳۸۱: ۶۰-۵۹). کیکاووس نویسنده و شاعری توانا بود. در تربیت و تقویت شعرا و فضلا نیز همت بسیار داشت. زمان زیادی را به معاشرت با فضلا و شعرا می‌گذراند. از جمله شعرای دربار او، فصیحی گرگانی بود که هفت سال در ملازمت با او به سر برد. وی مثنوی *وامق و عذرا* را به نام او به نظم درآورد، اما پس از انقراض این خاندان، از نظم آن فارغ شد. در ضمن این کتاب فصیحی، شرح کاملی از اوضاع آن زمان بیان کرده بود، اما تنها سه بیت از اشعار آن به اوزان مختلف باقی است (رضانعلی، ۱۳۸۷: ۶۷). و فخرالدین اسعد فخری گرگانی، نیز در آغاز کار از شعرای دربار آل زیار بود و بعدها به دربار سلاجقه رفتند (معطوفی، الف ۱۳۸۹: ۹-۲۳۸).

فضای علمی، فرهنگی و اجتماعی جرجان و شبکه ارتباطی گسترده‌ای که بین جرجان و شهرهای مهم آن قرون وجود داشت، باعث شد تا عالمان، دانشمندان و شاعران زیادی به این شهر سفر کنند. براون در یک تقسیم‌بندی، ۴ دربار مهم قرن چهارم هجری را مهد علم و ادب و محل تجمع دانشمندان بزرگ دانسته است: دربار آل زیار در جرجان و دربارهای سامانیان، خوارزمشاهیان و آل بویه در پایتخت‌های ایشان (براون، ۱۳۳۵: ج ۲ / ۱۴۷).

به طور کلی، از جمله حوزه‌های پر رونق علمی و فرهنگی در دربار زیاریان و عالمان هر حوزه می‌توان به ایشان اشاره داشت:

۴-۱. طب

ابوسهل عیسی بن یحیی مسیحی گرگانی متوفی ۴۰۳ هجری قمری، طیب و فیلسوف بود و آثار متعددی را در زمینه‌ی طب نوشت که می‌توان به *المائه فی الطب، المائه فی الصنایع الطبیعه، المائه المقالیه و فی علم الطبیعی* اشاره کرد (فرشاد، ۱۳۶۶: ج ۲ / ۶۹۰). ابوروح محمد بن منصور بن عبدالله گرگانی، در علم چشم پزشکی به زبان فارسی، کتاب *نورالعین* را در ده مقاله نوشت (بیرونی، ۱۳۶۳: ۶۳). حسن (اسماعیل) بن محمد بن احمد بن احمد حسینی جرجانی، پزشک ایرانی قرن ۵ و اوایل قرن ۶ هجری بود که آثار مهمی به زبان فارسی تألیف کرد. وی هم‌چنین مسئولیت بیمارستان خوارزم و در جرجان ریاست بیمارستانی به نام بهاء‌الدوله را برعهده داشت. او غیر از دانش طب، در فقه و اصول، ادبیات عرب و علم کلام علم فراوانی داشت، به طوری که در اصول فقه، کتاب بزرگی به نام *تهذیب‌النظر* تألیف کرد. او سال‌ها در جرجان به تدریس فقه مشغول بود و به علت رعایت اصول اخلاقی، مشهور عام و خاص بود (نجم آبادی، ۱۳۷۵: ۷۱۶-۷۲۱). ظهور

سید زین‌الدین جرجانی و تألیفات ارزنده طبی وی به زبان فارسی، باعث می‌شود تا دوران تجدد طب ایرانی شروع شود. جرجانی یک نسل پس از ابن‌سینا، توانست با تألیفات ارزنده خود، همه معلومات طبی زمان خود را جمع‌آوری و بدان اضافاتی داشته باشد که مبنا و اصل تعلیم طب به زبان پارسی برای طالبان دانش پزشکی و مؤلفین بعدی گردد (نصر، ۱۳۸۶: ۳۲۵). آثار و تألیفات معروف جرجانی عبارت‌اند از: *ذخیره خوارزمشاهی*، *خفی‌علایی*، *الاعراض‌الطیبیه* و *المباحث‌العلائیه*، *یادگار، الطب‌الملوکی*، *فی‌القیاس* (رساله‌ای در منطق به عربی)، *فی‌التحلیل* (رساله‌ای در فلسفه به عربی)، *المنبه زبده الطب*، *تدبیر یوم و لیله* (رساله‌ای به عربی) در موضوع پزشکی (زرکلی، ۱۹۸۹: ج ۱ / ۲۱۲). از دیگر پزشکان جرجانی می‌توان از ابوبراهیم اسماعیل پسر محمد بن علوی حسینی، ابوالهیثم احمد بن حسن جرجانی به‌عنوان پزشک و شاعر اواخر قرن ۴ هجری و عبدالصمد بن ابی حرب احمد بن جرجانی معروف به ابو مسعود کحال در قرن ۵ هجری نام برد (معطوفی، ب ۱۳۸۹: ۱۳۹).

۴-۲. بلاغت عربی

ابوالحسن علی بن عبدالعزیز بن حسن بن علی بن اسماعیل جرجانی، قاضی، ادیب، شاعر، فقیه شافعی و متکلم معتزلی در قرن ۴ هجری بود. تألیفات او از جمله شامل کتاب *الوساطه بین‌المتنبی و خصومه*، *الجوابات عن سائل کتاب‌التربیع و التدویر*، *دیوان شعر*، *تفسیر القرآن*، *تهذیب‌التاریخ* که مختصر تاریخ طبری در یک جلد است و *الوکاله* که مشتمل بر ۴ هزار مساله فقهی است (سهمی، ۱۹۸۷: ۳۱۸). ابوالقاسم یوسف بن عبدالله زجاجی صاحب تألیفات مهمی از جمله: *عمده‌الکتاب*، *خلق‌الانسان و الفرس*، *اشتقاق‌الماء و ریاحین*. وی در سال ۴۱۰ هجری درگذشت (ذهبی، ۱۹۹۳: ج ۲۸ / ۳۹۵). ثابت بن محمد جرجانی از تألیفات او *شرح‌الجمل زجاجی* (بابک، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۷ / ۱)، *عبدالقاهر بن عبدالرحمان ابوبکر جرجانی* (متوفی ۵۴۷۱ق) (زرکلی، ۱۹۸۹: ج ۱ / ۱۵۸)؛ مهم‌ترین آثار عبدالقاهر جرجانی عبارت‌اند از: *أسرار‌البلاغه* درباره علم بیان، *دلایل‌الاعجاز* وی درباره شرح اصول علم معانی (قربانی زرین، دانشنامه جهان اسلام: ج ۱۰ / ۱۷۳). از دیگر آثار جرجانی، *الرساله‌الشافیه فی‌الاعجاز* (درباره اعجاز قرآن)، *العمده* درباره تصریف، *المعنی* که شرح مبسوطی در ۳۰ جلد بر *الایضاح* ابوعلی فارسی بود. *المقتصد*، تلخیصی از کتاب *المعنی* بوده، *الایجاز تلخیصی* از کتاب *الایضاح* فارسی و *المفتاح* که شامل ۱۲ باب در مباحث علم صرف بوده است. *الجمل* که در علم نحو به جرجانی معروف بود و *التلخیص* که شرح کتاب *الجمل* است. *العوامل‌المائه* یا *مائه عامل* درباره صد عامل در نحو، که از کتب مهم درسی بود. *العروض*، *المختار من دواوین‌المتنبی و البحتری و ابی‌تمام*، *شرح‌الفاتحه*، *شرح‌اعجاز‌القرآن*، *المسائل‌المشکله*، *التتمه فی‌النحو* و *درج‌الدرر فی‌تفسیر‌الآی و السور و مختار‌الاختیار فی‌فوائد‌معیار‌النظار* از آثار عبدالقاهر جرجانی بودند. وی ادیب و شاعر نیز بوده که به دو زبان عربی و فارسی اشعاری از او باقی مانده است (زرکلی، ۱۹۸۹: ج ۴ / ۴۸-۴۹). علی بن محمد بن علی ابوالحسن بن زید استرآبادی معروف به فصیحی گرگانی (متوفی ۵۵۱۶ق) عالم، ادیب و نحوی بزرگ و از شاگردان عبدالقاهر جرجانی در نحو بود. شهرت استرآبادی را به فصیحی بدین خاطر دانسته‌اند که وی در تدریس فراوان از کتاب فصیح تألیف ابوالعباس ثعلب که در علم صرف و نحو بود، استفاده می‌کرد. وی در سال ۵۱۶ هجری درگذشت (جعفریان، ۱۳۸۳: ۲۳).

۴-۳. ریاضیات

ابوسعید محمد بن علی ضریر جرجانی، ریاضی‌دان، هندسه‌دان و ستاره‌شناس ایرانی در اواخر قرن ۴ و اوایل قرن ۵ هجری بود. تألیفات ماندگاری مانند: *مسائل هندسیه* و *استخراج خط نصف‌النهار من کتاب‌انالیما و البرهان علیه* که شامل ۴ فصل است، از او به جا مانده است (هوخندایک، دانشنامه جهان اسلام: ج ۱۰ / ۱۷۴-۱۷۵).

۴-۴. کلام

وجود ادیان و فرق مذهبی مختلف آنان و سوابق دیرین فرهنگ باور و دین در این نواحی، رشد کلام اسلامی در پاسخ تقابلی به بسیاری از موضوعات در این منطقه شکوفا گردید. در قرن ۳ و ۴ هجری متکلمانی در این علم در جرجان فعالیت داشتند. محمد بن ممالک گرگانی، از متکلمان بزرگ قرن ۳ و اوایل قرن ۴ هجری بود و صاحب تألیفات مهمی از جمله: الجامع فی سائر ابواب الکلام، کتاب المسائل و جوابات فی الامامه، کتاب موالید الائمه (ع) و مجالسه مع ابی علی الجبائی (جعفریان، ۱۳۸۳: ۱۳-۱۴). ابو احمد محمد بن علی بن عبدک جرجانی که او را رهبر شیعیان در جرجان دانسته‌اند و از او با تعبیر «امام اهل التشیع فی عصره» یاد کرده‌اند. ابن عبدک با اندیشه‌های کلامی دو مکتب معتزلی بصره و بغداد آشنا بود. از جمله استادان وی، ابو هاشم جبائی، ابوالقاسم بلخی، محمد بن یزداد جرجانی، عمران بن موسی بن مجاشع جرجانی و محمد بن داوود اصفهانی بودند. هم‌چنین چندین کتاب به وی نسبت داده‌اند که موجود نیست: تفسیر القرآن، ردیه‌ای بر باطنیه، الکلام علی الفرقه المشتهه لرؤیه الله تعالی و مطالع الهدایه (زرکلی، ۱۹۸۹: ج ۶ / ۲۷۴). ابویحیی احمد بن داوود بن سعید فزاری جرجانی نیز از بزرگان حدیث بود. وی کتاب‌های زیادی در رد بر حشویه تألیف کرد، مانند خلاف عمر بروایه اهل الحشو و محفه النابتة که در آن مذهب اهل حشو و فضائح آن‌ها را نقد کرده است. سایر تألیفات وی عبارت بودند از مفاخر البکریه و العمریه، مناظره الشیعی و المرجی فی المسح علی الخفین و اکل الجری، النوغاء من اصناف الامه من المرجئه و القدریه و الخوارج، فی المتعه و الرجعه و المسح علی الخفین و طلاق التقیه، التسویه، الصهاکی، فضائح الحشویه، التفویض، الاوائل، طلاق المجنون، استنباط الحشویه، الرد علی الحنبلی، الرد علی الشجری، نکاح السكران و معرفه الرجال (جعفریان، ۱۳۸۳: ۱۴-۱۵).

۴-۴. شعر و ادب فارسی

هم‌زمان با طلوعه مجدد زبان فارسی، به‌ویژه در دربارهای دولت‌های نیمه مستقل ایرانی مانند طاهریان، صفاریان، سامانیان، آل‌زیار و آل‌بویه گزارش‌ها از حضور شاعران پارسی‌گوی جرجان نیز قابل ملاحظه است؛ شاعرانی جرجانی مانند فیروز مشرقی و ابوسلیک گرگانی در دربار صفاریان، ابوزرعه معمری گرگانی در دربار سامانیان، مخلصی گرگانی، خسروی سرخسی و قمری گرگانی در دربار آل‌زیار حضور داشتند. در میان خاندان زیاری نیز افرادی مانند شمس‌المعالی قابوس و کی‌کاووس خود شاعر و از تشویق و بزرگداشت نویسندگان و شاعران پارسی‌گوی نیز به هیچ روی غفلت نداشتند (نفیسی، ۱۳۶۳: ج ۱ / ۶۶ و ۲۲-۱۸). در تمام این دوران، جرجان نیز مانند دیگر شهرهای فرهنگی ایران، مرکز مهم شکوفایی و نوزایی ادب فارسی بود (صفا، ۱۳۶۸: ۳۵۸). از جمله شاعران فارسی‌گوی جرجانی، می‌توان به این افراد اشاره داشت:

ابوسلیک گرگانی از شاعران بزرگ قرن سوم هجری و از اولین سخن‌سرایان در عصر نوزایی فارسی بود. او مداح سلاطین صفاری بود. اشعار ابوسلیک مملو از ظرافت و هنرنمایی است آن‌چنان که بعد از چند قرن، هنوز موسیقی کلاسیک عامیانه تاجیک «شش مقام»^۱ قسمتی به نام ترانه بوسلیک دارد. این شش مقام را یادگار سروده‌های ابوسلیک دانسته‌اند. عنصرالمعالی کی‌کاووس هم در قابوستنامه در باب خنیاگری، چندین پرده موسیقی از جمله «باده، عراق، بوسلیک، نوا و عشاق» را نام می‌برد (صفا، ۱۳۶۸: ج ۱ / ۱۸۱-۱۸۲). عوفی نیز دو بیت از ابوسلیک گرگانی را در لباب/اللباب ذکر کرده است (عوفی، بی‌تا: ۲۴۲).

از برخی از این شاعران نیز اطلاعات اندکی موجود است؛ از جمله: ابوزراعہ معمری گرگانی (صفا، ۱۳۶۸: ج ۱ / ۳۹۷)، ابوالقاسم زیاد بن محمد قمری گرگانی (براون، ۱۳۳۵: ج ۱ / ۶۶۲ و ۶۷۸)، ابوشریف احمد بن علی مخلصی گرگانی (صفا، ۱۳۶۸: ج ۱ / ۵۵۷-۵۵۹)، علی بن عبدالعزیز بن حسن بن علی بن علی جرجانی (مدرسی، بی‌تا: ج ۱ / ۴۰۲)، ابوبشر

۱- مقام: مجموع اصوات پی در پی یک دستگاه یا فواصل بین اصوات آن را گویند.

الفضل بن محمد جرجانی (مهرآبادی، ۱۳۷۴: ۱۳۹)، ابوالحسن اورمزدی گرگانی (نقیسی، ۱۳۶۳: ج ۱ / ۳۵)، ابوالحسن علی بن احمد گرگانی (معطوفی، ۱۳۸۷: ۹۳-۹۴)، ابوالهیثم احمد بن حسن جرجانی (صفا، ۱۳۶۸: ج ۱ / ۵۲۱-۵۲۴)، فخرالدین اسعد گرگانی (گرگانی، ۱۳۶۹: ۷-۱۰)، ابوالحسن محمد بن اسماعیل لامعی بکرآبادی ملقب به بحرالمعالی (لامعی گرگانی، ۱۳۵۵) و فضل بن اسماعیل تمیمی ابوعمار گرگانی (معطوفی، ب ۱۳۸۹: ۱۳۱).

۵. خاندان‌های عربی و شکوفایی علوم اسلامی

شناسایی و معرفی دقیق خاندان‌های ایرانی و عرب مهاجر به ایران و تفکیک آنان، کاری دشوار است. دلایلی مانند عدم اهتمام جدی به حفظ و ثبت انساب، اختلاط و آمیزش اعراب با ایرانیان به‌ویژه از سده دوم هجری به بعد و پیدایش نسلی دورگه، استفاده از نام‌ها و القاب توسط ایرانیان برای استفاده از موقعیت‌ها و فرصت‌ها تحقیق در این باره را دشوار کرده است. از جمله خاندان‌های علمی و حدیثی عرب‌تبار جرجان، چند خاندان بزرگ و کوچک قابل بررسی است. مهم‌ترین حوزه‌هایی که این خاندان‌ها مورد توجه قرار داده و در راه رشد و گسترش آن کوشیدند، عبارت‌اند از: فقه و حدیث، کتابت عربی، ساخت بناها و نهادهای علمی و آموزشی. بسیاری از اعرابی که در این منطقه سکونت گزیدند، پس از استقرار، صاحب جاه و مقام و ثروت‌های هنگفتی شدند. با مرور زمان در قرون بعد این افراد پسوند جرجانی به خود گرفتند، مانند ازدی جرجانی، باهلی جرجانی، شالنجی جرجانی و... در سده‌های اولیه، با توجه به اهمیت نقل و روایت حدیث، خاندان‌هایی که در جرجان فعالیت داشتند، بیشتر فعالیت‌هایشان حدیثی و فقهی بود. اکثر این محدثان شافعی مذهب و دارای جایگاه علمی بالایی بودند و عنوان امام و شیخ داشتند. بعضی از افراد این خاندان‌ها، تألیفات و شاگردان زیادی داشتند، هم‌چنین حلقه‌های درسی که برگزار می‌کردند، باعث شد تا طالبان حدیث از مناطق مختلف برای بهره بردن از آن‌ها و جلسات درسی‌شان به جرجان بیایند. بیشتر افراد و محدثان این خاندان‌ها، دارای مقام و منصب‌های اجتماعی از طرف حاکمان سیاسی شهر بودند؛ مانند افرادی از خاندان دینار. تعدادی از این خاندان‌ها مانند اسماعیلی‌ها نقش مهمی در گسترش و توزیع اندیشه‌های اسلامی و عده‌ای از آن‌ها مانند ابن عمران حضور و نقش کم‌رنگ‌تری داشتند. مهم‌ترین خاندان‌های عرب‌تبار جرجان را می‌توان چنین شرح کرد:

۵-۱. خاندان اسماعیلی

طایفه اسماعیلی از خاندان‌های بزرگ قرن ۳ و ۴ هجری جرجان بود. این خاندان از اواخر قرن سوم هجری تا نیمه قرن ۵ هجری در حوزه حدیث و فقه فعالیت مستمر و ارزشمندی داشته‌اند. اکثر افراد این خاندان راوی حدیث، اهل علم، و قاضی جرجان بودند. ریاست دینی شهر نیز به عهده افراد این خاندان بود. اسدالله معطوفی، این خاندان بزرگ را در زمره اعراب مهاجر اشرافی شده دانسته است (معطوفی، الف ۱۳۸۹: ۳۱۳). از چگونگی ساکن شدنشان و زندگی آن‌ها در منابع اطلاعاتی ذکر نشده است. بارزترین شخصیت این خاندان، شیخ ابوبکر احمد بن ابراهیم بن اسماعیل بن عباس بن مرداس نام داشت. شیخ ابوبکر اسماعیلی از دانشمندان معروف قرن ۴ هجری بود. وی در محله مسجد دینار در مسجد خودش حلقه تدریس و جلسات املا داشت. شاگردان زیادی از جرجان و مناطق مختلف در جلسات درس او شرکت داشتند. تا یک قرن بعد از او نیز پسران و نوادگانش جلسات تدریس را ادامه دادند و در این منطقه، جایگاه علمی این خاندان را حفظ کردند. در منابع، از پدر و جد او نام برده شده است، اما وضعیت دو قرن اول این خاندان و اجداد آن‌ها مشخص نیست. از جمله افراد این خاندان این افراد هستند: اسماعیل بن عباس جد ابوبکر اسماعیلی (اسماعیلی، ۱۹۹۴: ۱۰۸)، ابراهیم بن اسماعیل بن عباس (سهمی، ۱۹۸۷: ۱۰۹)، ابوبکر اسماعیلی یا شیخ امام ابوبکر احمد بن ابراهیم بن عباس بن مرداس اسماعیلی جرجانی (ذهبی، ۱۹۹۳: ج ۲۶ / ۹۲-۴۸۹؛ سمعانی، ۱۹۶۲: ج ۱ / ۲۴۰)، ابوسعید اسماعیل بن احمد بن ابراهیم بن اسماعیل بن عباس اسماعیلی (سمعانی، ۱۹۶۲: ج ۱ / ۱۴۷)، ابونصر محمد بن ابراهیم بن اسماعیل بن عباس اسماعیلی

(یاقوت حموی، ۱۹۹۵: ج ۲ / ۳۵۸)، ابومعمر مفضل بن اسماعیل بن احمد بن ابراهیم بن اسماعیل بن عباس اسماعیلی امام (سهمی، ۱۹۸۷: ۵-۳۶۴)، ابوعلاء سری بن اسماعیل بن احمد بن ابراهیم بن عباس بن مرداس (سمعی، ۱۹۶۲: ج ۱ / ۳-۲۴۲)، ابوسعید سعد بن اسماعیل بن احمد بن ابراهیم اسماعیلی (سهمی، ۱۹۸۷: ۲۲۶)، ابوالفضل مسعده بن اسماعیل بن احمد بن ابراهیم اسماعیلی (سمعی، ۱۹۶۲: ج ۱ / ۳-۲۴۲)، ابوحسن مبشر بن اسماعیل بن احمد بن ابراهیم اسماعیلی (همان)، شیخ ابوبشر فضل بن محمد بن حسن ابراهیم (ذهبی، ۱۹۹۳: ج ۲۸ / ۲۸۲)، ابونضر عبیدالله بن محمد بن حسن (سهمی، ۱۹۸۷: ۲۷۶)، ابومحاسن سعد بن محمد بن منصور بن حسن بن محمد بن علی (سمعی، ۱۹۶۲: ج ۳ / ۴۱۸)، ابوالقاسم اسماعیل بن مسعده بن اسماعیل بن امام ابوبکر احمد بن ابراهیم بن اسماعیل (ابن اثیر، ۱۹۶۵: ۲۳ / ۱۱۷).

این خاندان بیشتر از دو قرن در منطقه جرجان فعالیت عمدتاً حدیثی داشتند. آنان جلسات املا را به صورت منظم برگزار می‌کردند و افراد زیادی در جلسات فقهی و حدیثی آنان شرکت داشتند. در نقل و روایت حدیث فعال بودند. افراد این خاندان از بزرگان مذهب شافعی محسوب می‌شدند و مورد احترام و تکریم مردم بودند.

۵-۲. خاندان سهمی

خاندان سهمی، از خاندان‌هایی است که در متون از آن‌ها نام برده شده و سلسله نسب آن‌ها به عاص بن وائل در صدر اسلام رسانده‌اند. از چگونگی رفتن و سکونت ایشان به جرجان اطلاعاتی در منابع نیست. در منابع تاریخی نام تعدادی از افراد این خاندان ذکر شده که در قرن سوم هجری به روایت حدیث مشغول بوده‌اند. مشهورترین فرد این خاندان، حافظ ابوالقاسم حمزه بن یوسف بن ابراهیم بن موسی بن ابراهیم بن محمد بن احمد بن عبدالله بن هشام بن عاص بن وائل قرشی سهمی جرجانی است که نسب به عاص بن وائل سهمی (طبری، ۱۹۶۷: ج ۳ / ۹۳۰) و هشام بن عاص بن وائل سهمی می‌برد (بلاذری، ۱۹۸۸: ۱۶۵). از دیگر چهره‌های مهم حدیثی در این خاندان می‌توان به این افراد اشاره داشت: احمد بن موسی بن ابراهیم بن محمد بن احمد بن عبدالله بن هشام بن عاص بن وائل قرشی سهمی (همان: ۹۷)، ابواسحاق ابراهیم بن موسی بن ابراهیم بن احمد بن محمد بن عبدالله بن هشام بن عاص سهمی جرجانی (همان: ۹۷)، ابونصر اسهم بن ابراهیم بن موسی بن ابراهیم بن احمد بن محمد بن عبدالله بن هشام بن عاص (سهمی، ۱۹۸۷: ۱۶۸)، ابوغانم محمد بن ابراهیم بن موسی بن ابراهیم بن احمد بن محمد بن عبدالله بن هشام بن عاص (سهمی، ۱۹۶۲: ج ۷ / ۳۱۶)، ابوالفضل ثابت بن یوسف بن ابراهیم، ابو سعید محمد بن یوسف بن ابراهیم (همان: ۳۱۶)، ابوالقاسم حمزه بن یوسف بن ابراهیم بن موسی (یاقوت حموی، ۱۹۹۵: ج ۲ / ۳۶).

۵-۳. خاندان مهلبی

سلسله نسب این خاندان به ابوسعید مهلب بن ابی‌صفره می‌رسد. برخی از محققان خاندان مهلبی را در اصل ایرانی و از موالی قبیله ازد و خاندان مهلب بن ابی‌صفره دانسته‌اند (سجادی، ۱۳۸۵: ج ۱ / ۸-۱۵۴). مهلب در دوره معاویه، در فتوحات هرات، جوزجان و کابل شرکت داشت. در سال ۶۵ هجری از سوی عبدالله بن زبیر به امارت خراسان منصوب شد (طبری، ۱۹۶۷: ج ۵ / ۶-۶۱۵) و در زمان حجاج بن یوسف ثقفی در سال ۷۸ هجری، امارت خراسان و سیستان یافت. او سه فرزند پسر به نام‌های یزید بن مهلب، حبیب بن مهلب و ابوعمینه داشت و یزید را به‌عنوان جانشین خود انتخاب کرد (ذبیحی، ۱۳۶۳: ۶۲). یزید بن مهلب، مشهورترین فرد از آل مهلب بود (طبری، ۶ / ۵۳۹). تعدادی از فرزندان و نوادگان مهلب در جرجان اقامت گزیدند. بیشتر افرادی که در این منطقه سکونت گزیدند، از فرزندان و نوادگان ابوعمینه بن مهلب بودند. سهمی از فرزندان یزید بن مهلب و ابوعمینه نام برده است. فرزندان و نوادگان ابوعمینه در جرجان اقامت گزیدند و با توجه به فضای حدیثی جرجان به نقل و روایت حدیث مشغول شدند و در کارهای عمرانی از جمله ساخت مساجد فعال بودند. از

جمله افراد مشهور این خاندان: پسران یزید بن مهلب، خالد و ابواسحاق ابراهیم، ابو عیینه بن مهلب (ذهبی: ج ۲۳ / ۲۵۶)، عبدالمومن بن خالد بن یزید بن عبدالله بن مهلب بن عیینه بن مهلب بن ابوصفره (سهمی: ۵-۲۴۵)، ابومحمد عبدالرحمان بن عبدالمومن بن خالد بن یزید بن عبدالله بن مهلب (سمعی: ج ۱۲ / ۵۰۶)، ابو عمرو محمد بن عبدالرحمان بن عبدالمومن بن خالد بن یزید مهلبی، ابو علی احمد بن عبدالرحمان بن (سهمی: ۳۹۸ و ۸۵)، ابوذر جندب بن احمد بن عبدالرحمان بن عبدالمومن (همان: ۱۸۲)، ام‌فضل هبه‌العزیز دختر احمد بن عبدالرحمان و خواهر ابوذر جندب (سهمی: ۵۰۵)، ابو عمران بن ابراهیم بن هانی بن خالد بن یزید بن عبدالله بن مهلب بن عیینه بن مهلب (ذهبی: ج ۲۳ / ۵۹) و ابو حسن علی بن عبدالله بن عبدالرحمان بن عبدالمومن از نوادگان ابو عیینه (همان: ۳۱۷).

۴-۵. خاندان ابن عدی

خاندان ابن عدی از طایفه‌هایی بودند که در جرجان زندگی می‌کردند و به روایت حدیث مشغول بودند. سهمی در قرن سوم هجری از آن‌ها نام برده است. افرادی از این خاندان تا اوایل قرن پنجم هجری در حوزه حدیث فعالیت داشتند. این خاندان در دوره قابوس بن وشمگیر در زمره افراد برجسته جرجان محسوب می‌شدند و مورد احترام مردم و قابوس بودند. قضاوت جرجان در دوره حکومت قابوس به ابونعیم عبدالملک بن احمد بن نعیم بن عبدالملک بن محمد بن عدی واگذار شد. مهم‌ترین و معروف‌ترین شخصیت علمی این خاندان، حافظ ابو احمد عبدالله بن عدی بن عبدالله بود است. از دیگر افراد مشهور این خاندان می‌توان به حافظ عدی بن عبدالله بن محمد (سهمی: ۴۵۷)، ابواحمد عبدالله بن عدی (ابن‌اثیر: ج ۲۱ / ۸۴)، ابوحاتم منصور بن عبدالله بن عدی ابو عبدالله (ذهبی: ج ۲۸ / ۵۲)، حافظ عبدالملک بن محمد بن عدی (یاقوت حموی: ج ۲ / ۳۵) و ابونعیم عبدالملک بن احمد بن نعیم بن عبدالملک بن محمد بن عدی (سمعی: ج ۱ / ۴-۲۰۳) اشاره نمود. بعد از ابو حسن که در نیمه اول قرن پنجم هجری نام برده شده است، نام دیگری از این خاندان در منابع تاریخی ذکر نشده است.

۵-۵. خاندان ابن عمران

این خاندان نیز از خاندان‌های جرجانی بودند و به ابن عمران نامی نسب می‌بردند؛ پسران و نوادگان ابن عمران به روایت و استماع حدیث مشغول بودند. اطلاعات درباره افراد این خاندان در منابع رجالی و تاریخی بسیار اندک است. بیشتر افراد این خاندان در کنار گورستان سلیمان آباد منزل داشتند که به مقابری معروف بودند. محدثان این خاندان تا اواخر قرن سوم هجری حدیث روایت می‌کردند. جزئیات و نام آن‌ها بیشتر از این در منابع ذکر نشده است. از جمله افراد این خاندان؛ ابن عمران، بزرگ این خانواده، احمد پسر علی بن عمران (سهمی: ۳-۶۲)، علی بن احمد بن علی، ابو عبدالله محمد بن عمران بن علی بن عمران زاهد جرجانی، معروف به مقابری جرجانی (همان: ۲۹۹ و ۳۹۱)، ابو عمران موسی بن عمر بن علی بن عمران قاضی جرجانی، محمد بن موسی بن عمران زاهد جرجانی و محمد بن ایوب بن عمران جرجانی (همان: ۳۹۷ و ۵۴۵) بوده‌اند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر تلاشی بود برای ارائه پاسخ معتبر علمی به این پرسش‌ها که چه زمینه‌هایی موجب درخشش علمی و ادبی جرجان در سده‌های اولیه اسلامی شدند؟ و این درخشش چه ابعادی داشت؟

با اذعان به این نکته که شکوفایی فرهنگی و تمدنی اسلام، به ویژه در جغرافیای ایران، پدیده‌ای سراسری در دوران اسلامی بود، برای شناخت این شکوفایی در یک جغرافیای محدود یعنی شهر جرجان و بررسی موردی علل و زمینه‌های این شکوفایی در این شهر که ممکن است با علل و زمینه‌های شکوفایی مشابه در دیگر شهرهای ایران طی این دوران، مانند نیشابور، بخارا، اصفهان، ری و تبریز، مشابه و یا متفاوت باشد و با علم به وجود زمینه‌های متنوع دخیل در شکوفایی علمی و ادبی جرجان در سده‌های نخستین اسلامی، این پژوهش تلاش خود را بر این امر متمرکز ساخت تا با شناختی از جغرافیای منطقه‌ای، انسانی، محله‌شناسی و سپس سیاست‌های فرهنگی زیاریان، ابعاد و زمینه‌های این درخشش را در این بخش‌ها بازخوانی نماید: (۱) کلیات پژوهش که به طرح مسأله و مروری بر ادبیات پژوهش اختصاص داشت؛ (۲) شناخت بسترهای جغرافیایی، اعم از موقعیت شهری، محلات شهری و بافتار جمعیتی؛ (۳) نشان داده ابعاد علمی و ادبی این شکوفایی در حوزه‌های طب، بلاغت، ریاضی، کلام و ادبی، با تأکید بر نقش سازنده زیاریان در این فرایند؛ (۴) شناخت مهم‌ترین خاندان‌های عرب‌تبار جرجان، فعالیت‌های علمی آنان در حوزه علم حدیث و چهره‌های برجسته هر خاندان و آثار ایشان. بدین ترتیب، مشاهده شد که:

- الف- جرجان از محلاتی پنج‌گانه با ساختاری قابل تمایز مانند محله مسجد دینار برخوردار بوده است؛
- ب- جمعیت آن از ایرانیان، مهاجران عرب‌تبار و دسته‌ای از ترکان که از دوران باستان ساکن آن بودند، تشکیل می‌شد و یهودیان، مسیحیان و زرتشتیان، هم‌چنان تا قرون اولیه در آن سکونت داشتند؛
- ج- علوم دخیله، به‌ویژه طب و ریاضی و ادب عربی یعنی بلاغت، شکوفایی قابل ملاحظه‌ای داشته‌اند و زبان فارسی در باز احیای تاریخی خود و آستانه درخششی فرامنطقه‌ای قرار داشته است؛ امری که بعدها این زبان را به دومین زبان تمدن اسلامی تبدیل کرد؛ فرهنگ ایرانی با تکیه بر جشن‌هایی چون نوروز، زنده و مورد توجه و تکریم اهالی و خاندان زیاری بوده است؛
- د- خاندان‌های عرب‌تبار مانند خاندان اسماعیلی و مهلبی با مذهب اکثراً شافعی، نقش فعالی در رونق علم حدیث در جرجان داشتند و این شهر نقش مهمی در رونق این علم اسلامی داشته است؛ اینک در مقام نتیجه‌گیری نهایی موارد ذیل قابل ارائه است:

۱. هرچند جرجان با فتح اسلامی و ظاهراً نزاع‌هایی خونین به تصرف اعراب درآمد، اما عدم از هم‌پاشیدگی ساختار شهری و بافتار جمعیتی آن به توسط حاکمیت اعراب و مهاجران آن‌ها، موجب شد تا این شهر در ادوار بعدی به جایگاه مهمی از فراز تمدنی نایل آید.
۲. هم‌زیستی سازنده میان نژادهای عرب، ترک و ایرانی و تحمل‌پذیری آنان نسبت به فرهنگ و حتی ادیان یکدیگر، بستری مناسب از تعامل فرهنگی را ایجاد کرد؛ این بستر تعاملی در نهایت به شکوفایی مطلوب علوم مختلف ایرانی و اسلامی منجر گردید و نه تنها تمدن اسلامی، بلکه فرهنگ ایرانی نیز از آن متغّم شد.
۳. حکمرانی زیاریان با قالبی ایرانی و مشتاق به ادب فارسی و در عین حال، پذیرای اسلام و ادب عربی، نقش مؤثری در شکوفایی تمدنی، فرهنگی، علمی و ادبی جرجان داشت. در این رابطه، به نظر می‌رسد که الگوی حکمرانی زیاری از نمونه‌های اولیه‌ای باشد که بعدها به توسط دولت فراگیر صفوی در ایران بنا نهاده شد.

۴. در مقام پیشنهاد علمی، به نظر می‌رسد که مدل پژوهش حاضر بتواند در سنجش میزان تعامل فرهنگ‌ها در دیگر شهرهای ایرانی و اسلامی در ادوار مختلف تاریخی قابل کاوش باشد.
۵. نظر به زنده بودن جریان‌های فرهنگی در ادوار بلند تاریخی و استمرار آنان در دوره‌های معاصر، از جمله در مباحث روزآمد تعاملات فرهنگ ایرانی - اسلامی که ممکن است مخاطبان متنوعی از اقصای مختلف جامعه داشته باشد، به نظر می‌رسد دستاورد این پژوهش در حکمرانی فرهنگی شایان مطالعه و اعتنائی سیاست‌گزاران در کشورهای اسلامی، به‌ویژه کشورهایی باشد که هم‌زمان متأثر از دامنه‌های فرهنگ باستانی ایران و فرهنگ اسلامی هستند.

منابع

۱. آذرنوش، آذرتاش (۱۳۹۵). *چالش میان فارسی و عربی*. تهران: نشر نی.
۲. ابن اثیر جزری (۱۹۶۵). *الکامل فی التاریخ*. ج ۳، بیروت: دارالصادر.
۳. ابن أعمش کوفی، ابومحمد احمد (۱۴۱۱). *الفتوح*. تحقیق علی شیری، ج ۷، بیروت: دار الأضواء.
۴. ابن العدیم، کمال الدین عمر بن احمد بن ابی جراحه (بی تا). *بغیه الطلب فی تاریخ حلب*. ج ۱، بیروت: دارالفکر.
۵. ابن جوزی، أبوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد (۱۴۱۲). *المنتظم فی التاریخ الأمم والملوک*. تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، ج ۴، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۶. ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۶۳). *تاریخ ابن خلدون*. ترجمه عبدالمحمد آیتی، ج ۲، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۷. ابن رسته، احمد بن عمر (۱۳۸۰). *الأعلاق النفیسه*. ترجمه حسین قره چانلو، تهران: امیر کبیر.
۸. احيائي، زينب (۱۳۸۱). *تاریخ گرگان (از دوران باستان تا عصر حاضر)*. تهران: برگ زیتون.
۹. اسحاق بن الحسین (۱۴۰۸ م). *آکام المرحان فی ذکر المدائن المشهوره فی کل مکان*. بیروت: عالم الکتب.
۱۰. الإسماعیلی، أبی بکر احمد بن ابراهیم (۱۹۹۳). *معجم فی أسامی شیوخ ابوبکر اسماعیلی*. محقق عبدالله عمر البارودی، بیروت: دارالفکر.
۱۱. اشیپولر، برتولد (۱۳۷۳). *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی*. ترجمه جواد فلاطوری و مریم میراحمدی، (چاپ چهارم)، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۲. افشار سیستانی، ایرج (۱۳۷۸). *پژوهش در نام شهرهای ایران*. تهران: روزنه.
۱۳. افشار سیستانی، ایرج (۱۳۸۱). *دریای مازندران*. تهران: وزارت امور خارجه.
۱۴. بابک، فرزانه. «ثابت بن محمد جرجانی». *دایره المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۷.
۱۵. باسورث، سی. ای. «نکاتی چند در باب وقایع تاریخی مربوط به آل زیار در گرگان و طبرستان». ترجمه احمد احمدی بیرجندی، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد*، شماره ۲، سال ششم، ص ۹۰-۳۸۴.
۱۶. بایزیدی، علی (۱۳۹۷). «جستار گرگان یا جرجان؟». *فصلنامه فرهنگی، هنری، ادبی و تاریخی استارباد*، سال چهارم، شماره یازدهم.
۱۷. براون، ادوارد (۱۳۳۵). *تاریخ ادبی ایران*. ترجمه علی پاشا صالح، (چاپ دوم)، ج ۲، ۱، تهران: ابن سینا.
۱۸. بلاذری، ابوالحسن احمد بن یحیی (۱۹۸۸). *فتوح البلدان*. بیروت: دار و مکتبه الهلال.
۱۹. بویل، جی آ (۱۳۸۷). *تاریخ ایران کمبریج*. ترجمه حسن انوشه، ج ۵، تهران: امیر کبیر.
۲۰. بیات، عزیز الله (۱۳۸۳). *کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران*. تهران: امیر کبیر.

۲۱. بیات، علی و محمد رضا خسروی (۱۳۸۹). «نقش خاندان‌های برجسته ایرانی در فرآیند تکامل دو فرهنگ ایرانی _ اسلامی تا سده چهارم هجری». *پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی*، سال ۴۳، شماره یک، ص ۳۵.
۲۲. بیرونی، ابوریحان (۱۳۶۳). *آثار الباقیه*. ترجمه اکبر دانا سرشت، (چاپ سوم)، تهران: امیر کبیر.
۲۳. پرویز، عباس (۱۳۹۰). *تاریخ سرزمین ایران*. تهران: نگاه.
۲۴. پیرنیا، حسن (بی‌تا). *تاریخ ایران (از آغاز تا انقراض ساسانیان)*. تهران: کتابخانه خیام.
۲۵. ثقفی کوفی، ابواسحاق ابراهیم بن محمد (۱۳۷۳). *الغارات*. ترجمه عزیز الله عطاردی، بی‌جا: عطارد.
۲۶. جاحظ، عمر بن بحر (۱۴۱۱ق). *رسائل الجاحظ*. تحقیق عبدالسلام محمد هارون، بیروت: درالجلیل.
۲۷. جعفریان، رسول (۱۳۸۳). *تاریخ تشیع در جرجان و استرآباد*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۲۸. حسنی داعی الاسلام، محمد علی (۱۳۶۱). *وندیباد*. دار مستتر، نشر دانش.
۲۹. حموی، یاقوت (بی‌تا). *معجم الأدباء*. مصحح عبدالمحمد آیتی، (چاپ دوم)، ج ۱۵، تهران: سروش.
۳۰. خانمی، احمد (۱۳۷۰). *فرهنگ علم کلام*. تهران: صفا.
۳۱. خسروی، خسرو؛ مخلصی، محمدعلی (۱۳۹۳). مقاله جرجان. *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۱۰.
۳۲. دینوری، ابوحنیفه احمد بن داوود (۱۳۶۸). *الأخبار الطوال*. تحقیق عبدالمنعم عامر، قم: منشورات رضی.
۳۳. ذبیحی، مسیح (۱۳۶۳). *گرگان نامه*. به کوشش ایرج افشار، تهران: بابک.
۳۴. ذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد (۱۹۹۳). *تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام*. تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، (ط الثانية)، بیروت: دارالکتب العربی.
۳۵. رازی، عبدالله (۱۳۸۹). *تاریخ کامل ایران*. (چاپ بیست و دوم)، تهران: اقبال.
۳۶. زرکلی، خیرالدین (۱۹۸۹). *الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین*. بیروت: دارالعلم للملایین.
۳۷. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۸). *تاریخ مردم ایران از پایان ساسانیان تا پایان آل بویه*. تهران: امیرکبیر.
۳۸. سجادی، صادق. «خاندان مهلب بن ابی صفره». *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱، ۸-۱۵۴.
۳۹. سمعانی، ابو سعید عبدالکریم بن محمد بن منصور (۱۹۶۲). *الأنساب*. تحقیق عبدالرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی، ج ۸ و ۵ و ۲، حیدرآباد: مجلس دائرة المعارف العثمانیه.
۴۰. سهمی، ابوالقاسم حمزه بن یوسف (۱۹۸۷). *تاریخ جرجان*. محقق محمد عبدالمعیدخان، (الطبعة الرابعة)، بیروت: عالم الکتب.
۴۱. صدیق، عیسی (۱۳۵۱). *تاریخ فرهنگ ایران*. (چاپ ششم)، تهران: دانشگاه تهران.
۴۲. صفاء ذبیح الله (۱۳۶۸). *تاریخ ادبیات در ایران*. (چاپ نهم)، تهران: فردوس.
۴۳. ضیاء پور، جلیل (بی‌تا). *مادها و بنیانگذاری نخستین شاهنشاهی در غرب فلات ایران*. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
۴۴. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر (۱۹۶۷). *تاریخ الطبری*. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، (ط الثانية)، ج ۵ و ۴، بیروت: دارالتراث.
۴۵. طبری، محمد بن جریر (بی‌تا). *تاریخ الرسل و الملوک*. بیروت: موسسه الاعلمی.
۴۶. عماری، حسین (۱۳۸۵). «آل زیار». *دایره المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۲.
۴۷. عوفی، سدید الدین محمد (بی‌تا). *لباب الالباب*. مصحح عزیز الله علیزاده، بی‌جا: فردوس.
۴۸. فرشاد، مهدی (۱۳۶۶). *تاریخ علم در ایران*. (چاپ دوم)، ج ۲، تهران: امیرکبیر.

۴۹. فضلی، ابوالفضل؛ سپهری، محمد (۱۳۹۸). «آموزش و نهادهای آموزشی آل زیار و انعکاس آن در قابوسنامه». نشریه تاریخ. شماره ۵۵، صص ۷۱-۹۶.
۵۰. قائمی، رمضانعلی (۱۳۸۷). گرگان. گرگان: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۵۱. کریستن سن، آرتور (۱۳۷۴). *وضع ملت و دولت و درباردر دوره شاهنشاهی ساسانیان*. ترجمه مجتبی مینوی، (چاپ دوم)، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۵۲. کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۰). شهرهای ایران. ج ۴، تهران: جهاد دانشگاهی.
۵۳. گردیزی، ابو سعید عبدالحیبن الضحاک بن محمود (۱۳۶۳). *زین الأخبار*. مصحح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
۵۴. گرگانی، فخرالدین اسعد (۱۳۶۹). *ویس و رامین*. تهران: جامی.
۵۵. لامعی گرگانی، محمد بن اسماعیل (۱۳۵۵). *دیوان لامعی*. به کوشش محمود دبیر سیاقی، تهران: اشرفی.
۵۶. متز، آدام (۱۳۶۴). *تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری*. ترجمه علیرضا ذکاو تنی قراگزلو، تهران: امیرکبیر.
۵۷. مخلصی، محمدعلی (۱۴۰۱). «جرجان (آثار باستانی)». *دانشنامه جهان اسلام*. ج ۱۰، صص ۱۶۱-۱۶۳.
۵۸. مدرسی، میرزا محمد علی (بی تا). *ریحانه الادب*. ج ۱، تبریز: خیام.
۵۹. مسعودی، علی بن حسین (۱۴۰۹ق). *مروج الذهب و معادن الجواهر*. تحقیق محمد محیی الدین عبدالحمید. بیروت: دارالفکر.
۶۰. مسکویه الرازی، ابوعلی (۱۳۶۹). *تجارب الأمم*. ترجمه ابوالقاسم امامی، ج ۱، تهران: سروش.
۶۱. مشکور، محمد جواد (۱۳۶۳). *تاریخ ایران زمین (از روزگار باستان تا انقراض قاجاریه)*. تهران: اشراقی.
۶۲. معطوفی، اسدالله (۱۳۸۷). *سنگ مزارها و کتیبه‌های تاریخی گرگان و استرآباد*. تهران: حروفیه.
۶۳. معطوفی، اسدالله (الف ۱۳۸۹). *پیشینه شهر تاریخی جرجان*. (چاپ دوم)، گرگان: نشر مختومقلی فراغی.
۶۴. معطوفی، اسدالله (ب ۱۳۸۹). *تاریخ فرهنگ و ادب گرگان و استرآباد*. (چاپ دوم)، گرگان: مختومقلی فراغی.
۶۵. مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۴۱۱ق). *أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم*. (ط الثالثه)، ج ۲، قاهره: مکتبه مدبولی.
۶۶. مهرآبادی، میترا (۱۳۷۴). *تاریخ سلسله زیاری*. تهران: دنیای کتاب.
۶۷. مهرآبادی، میترا (۱۳۸۴). *تاریخ ایران در سده‌های نخستین اسلامی*. تهران: دنیای کتاب.
۶۸. میرآقایی، سیدهادی (۱۴۰۰). «منزلت علمی محدثان و مشاهیر بسطام با تکیه بر کتاب تاریخ جرجان». نشریه *میرداماد*. شماره ۲۴، صص ۲۳-۳۲.
۶۹. نجم آبادی، محمود (۱۳۷۵). *تاریخ طب در ایران پس از اسلام*. (چاپ سوم)، تهران: دانشگاه تهران.
۷۰. نصر، حسین (۱۳۶۸). *علم و تمدن در اسلام*. ترجمه احمد آرام، (چاپ سوم)، تهران: علمی و فرهنگی.
۷۱. نفیسی، سعید (۱۳۶۳). *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی*. (چاپ دوم)، بی جا: فروغی.
۷۲. وکیلی، هادی؛ لعل شاطری، مصطفی؛ رضانژاد، حسین (۱۳۹۴). «رویکرد فرهنگی-اجتماعی آل زیار (۳۱۵-۴۷۰ ه.ق)». *نشریه تاریخنامه خوارزمی*. شماره ۹، صص ۱۳۰-۱۵۳.
۷۳. هدایت، رضا قلی خان (۱۳۳۸). *روضه‌الصفا*. به تصحیح محمد جواد مشکور، ج ۳، تهران: پیروز.
۷۴. هدایت، صادق (۱۳۰۹). *پروین دختر ساسان*. چاپ اول، تهران: کتابخانه فردوسی.
۷۵. هوخندایک، یان پ. «ابوسعید جرجانی». *دانشنامه جهان اسلام*. ج ۱۰، صص ۵-۱۷۴.
۷۶. یاقوت حموی بغدادی (۱۹۹۵). *معجم‌البلدان*. ج ۲ و ۳ و ۱، بیروت: دارصادر.

References

1. Afshar Sistani, Iraj (1378), Research on the Names of Iranian Cities, Tehran: Rozana. (In Persian)
2. Afshar Sistani, Iraj (1381), Darya Mazandaran, Tehran: Ministry of Foreign Affairs. (In Persian)
3. Ahyaei, Zainab (2001), History of Gorgan (from ancient times to the present day), Tehran: Olive Leaf. (In Persian)
4. Al-Isma'ili, Abi Bakr Ahmad bin Ibrahim (1993), Al-Majam fi Asami of Sheikh Abu Bakr Isma'ili, scholar Abdullah Omar al-Baroudi, Beirut: Dar al-Fikr.
5. Amari, Hossein (2015), "Al-Ziyar", the Great Islamic Encyclopaedia, Volume 2. (In Persian)
6. Ashpolder, Bertold (1373), History of Iran in the first Islamic centuries, translated by Javad Flatouri and Maryam Mirahmadi, (4th edition), Tehran: Scientific and Cultural. (In Persian)
7. Afi, Sededdin Mohammad (Bita), Labab al-albab, corrected by Azizullah Alizadeh, Bija: Firdous.
8. Azarnoush, Azartash (2015), Challenge between Persian and Arabic, Tehran: Ney Publishing. (In Persian)
9. Babak, Farzaneh, "Thabet bin Mohammad Jarjani", the great Islamic encyclopedia, vol. 17. (In Persian)
10. Balazri, Abul Hasan Ahmad bin Yahya (1988), Fatuh al-Baldan, Beirut: Dar and Maktaba al-Hilal.
11. Bayat, Ali and Mohammad Reza Khosravi (1389), "The role of prominent Iranian families in the process of evolution of two Iranian-Islamic cultures until the fourth century of the Hijri", Research Journal of the History of Islamic Civilization, year 43, number one, p. 35. (In Persian)
12. Bayat, Azizullah (1383), Generalities of natural and historical geography of Iran, Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
13. Bayazidi, Ali (2017). "Jestar Gorgan or Jurjan?" Cultural, Artistic, Literary and Historical Starbad Quarterly, 4th year, 11th issue. (In Persian)
14. Biruni, Aburihan (1363), the works of al-Baqiyya, translated by Akbar Dana Sarasht, (3rd edition), Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
15. Bosworth, C. E., "A few points about the historical events related to Al-Ziyar in Gorgan and Tabaristan", translated by Ahmad Ahmadi Birjandi, Journal of Mashhad Faculty of Literature and Human Sciences, No. 2, 6th year, pp. 384-90. (In Persian)
16. Boyle, J. A. (2007), Cambridge History of Iran, translated by Hassan Anousheh, Vol. 5, Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
17. Brown, Edward (1335), Literary History of Iran, translated by Ali Pasha Saleh, (2nd edition), vol.1, 2, Tehran: Ibn Sina. (In Persian)

18. Dhahabi, Shams al-Din Muhammad bin Ahmad (1993), *Tarikh al-Islam wa Fayat al-Mashir and al-Alam*, researched by Umar Abd al-Salam Tadmari, (T al-Thaniyyah), Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
19. Dinouri, Abu Hanifa Ahmad bin Dawood (1368), *al-Akhbar al-Tawal*, research by Abdul Moneim Amer, Qom: Mansurat Razi.
20. Farshad, Mahdi (1366), *History of Science in Iran*, (2nd edition), vol.2, Tehran: Amirkabir. (In Persian)
21. Fazli, Abolfazl; Sepehari, Mohammad (2018). "Education and educational institutions of Al-Ziyar and its reflection in Qaboosnameh". *History magazine*. No. 55, pp. 71-96. (In Persian)
22. Gardizi, Abu Saeed Abd al-Haib al-Dahhak ibn Mahmoud (1363), *Zain al-Akhbar*, revised by Abd al-Hay Habibi, Tehran: World of Books.
23. Gorgani, Fakhruddin Asad (1369), *Weiss and Ramin*, Tehran: Jami. (In Persian)
24. Hamvi, Yaqut (Bita), *Ma'jam Al-Adaba*, revised by Abdul Mohammad Aiti, (2nd edition), vol. 15, Tehran: Soroush. (In Persian)
25. Hedayat, Reza Qolikhhan (1338), *Ruzhal al-Safa*, edited by Mohammad Javad Mashkoor, vol.3, Tehran: Pirouz. (In Persian)
26. Hedayat, Sadegh (1309), *Parvin Dokhtar Sasan*, first edition, Tehran: Ferdowsi Library. (In Persian)
27. Hokhendaik, Yan P., "Abusaid Jurjani", *Islamic World Encyclopedia*, vol. 10, pp. 174-5. (In Persian)
28. Hosni Daei-Islam, Muhammad Ali (1361), *Vandidad*, Dar Mustar, Naşr Danesh. (In Persian)
29. Ibn al-Adeem, Kamal al-Din Umar ibn Ahmad ibn Abi Jaradah (Bita), *Baghiy al-Talab in the history of Aleppo*, vol. 1, Beirut: Darlfikr.
30. Ibn Atham Kufi, Abu Muhammad Ahmad (1411), *al-Futuh*, Ali Shiri's research, vol. 7, Beirut: Dar al-Audha.
31. Ibn Athir Jazri (1965), *al-kamal fi al-tarikh*, vol. 3, Beirut: Dar al-Sadr.
32. Ibn Juzi, Abu al-Fajr Abd al-Rahman ibn Ali ibn Muhammad (1412), *al-Muntazem fi al-Tarikh al-Unheh wa al-Muluk*, researched by Muhammad Abd al-Qadir Atta and Mostafa Abd al-Qader Atta, vol. 4, Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya.
33. Ibn Khaldoun, Abdul Rahman (1363), *History of Ibn Khaldoun*, translated by Abdul Mohammad Aiti, vol. 2, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
34. Ibn Rasteh, Ahmad Ibn Omar (1380), *Al-Alag Al-Nafisa*, translated by Hossein Qara Chanlu, Tehran: Amir Kabir.
35. Ishaq Ibn al-Husayn (1408 AD), *Akam al-Murjan fi Zikr al-Mada'in al-Mashhoura in the whole place*, Beirut: Alem al-Katb.
36. Jafarian, Rasul (2013), *History of Shiism in Jurjan and Estrabad*, Mashhad: Islamic Research Foundation. (In Persian)
37. Jahiz, Umar bin Bahr (1411 AH). *Al-Jahiz's Epistles*. Abdussalam Mohammad Haroun's research, Beirut: Deraljil.

38. Kayani, Mohammad Yusuf (1370), *Cities of Iran*, vol.4, Tehran: Jihad University. (In Persian)
39. Khatami, Ahmad (1370), *Farhang Alam Kalam*, Tehran: Safa. (In Persian)
40. Khosravi, Khosro; Mokhlisi, Mohammad Ali (2013), *Jurjan's article*, *Islamic World Encyclopaedia*, vol.10. (In Persian)
41. Kristen Sen, Arthur (2014), *The state of the nation, state and court during the Sassanid Empire*, translated by Mojtaba Minavi, (2nd edition), Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
42. Madrasi, Mirza Mohammad Ali (Bita), *Rehaneh Al-Adab*, Vol. 1, Tabriz: Khayyam. (In Persian)
43. Mashkoo, Mohammad Javad (1363), *History of Iran-Zamin (from ancient times to the extinction of Qajar)*, Tehran: Eshraghi. (In Persian)
44. Masoudi, Ali bin Hossein (1409 AH). *Moruj al-Dhahab and Al-Jawhar mines*. The research of Mohammad Mohiuddin Abdulhamid. Beirut: Dar al-Fekr.
45. Matofi, Asadullah (1387), *tombstones and Historical inscriptions of Gorgan and Estrabad*, Tehran: Harufiyeh. (In Persian)
46. Matofi, Asadullah (1389), *History of the historical city of Jurjan*, (2nd edition), Gorgan: Makhtoumaghli Faraghi publishing house. (In Persian)
47. Matofi, Asadullah (b. 1389), *History of culture and literature of Gorgan and Estrabad*, (2nd edition), Gorgan: Makhtoumaghli Faraghi. (In Persian)
48. Mehrabadi, Mitra (1374), *Ziyari Dynasty History*, Tehran: World of Books. (In Persian)
49. Mehrabadi, Mitra (1384), *History of Iran in the First Islamic Centuries*, Tehran: World of Books. (In Persian)
50. Metz, Adam (1364). *Islamic civilization in the fourth century of Hijri*. Translated by Alireza Zakavati Karagzlou, Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
51. Mir Aghaei, Siddhadi (1400). "Scientific status of scholars and famous people of Bastam based on the book of history of Jurjan". *Mirdamad magazine*. No. 24, pp. 23-32. (In Persian)
52. Moghdisi, Abu Abdullah Muhammad bin Ahmad (1411 AH), *Ahsan al-Taqaqsim fi Ma'rifa al-Aqalim*, (i 3ha), vol. 2, Cairo: Madbouli School.
53. Mokhlisi, Mohammad Ali (1401). "Jorjan (Antiquities)". *Encyclopedia of Islamic World*. Volume 10, pp. 161-163. (In Persian)
54. Moskawieh Al-Razi, Abu Ali (1369), *Experiences of the Nations*, translated by Abul Qasem Emami, vol.1, Tehran: Soroush. (In Persian)
55. Nafisi, Saeed (1363), *History of Poetry and Prose in Iran and In Persian Language*, (2nd edition), Bija: Foroughi. (In Persian)
56. Najmabadi, Mahmoud (1375), *History of medicine in Iran after Islam*, (3rd edition), Tehran: University of Tehran. (In Persian)
57. Nasr, Hossein (1368), *Science and Civilization in Islam*, translated by Ahmad Aram, (3rd edition), Tehran: Scientific and Cultural. (In Persian)
58. Parviz, Abbas (1390), *History of the Land of Iran*, Tehran: Negah. (In Persian)
59. Pirnia, Hassan (Bita), *History of Iran (from the beginning to the extinction of the Sassanids)*, Tehran: Khayyam Library. (In Persian)

60. Qaemi, Ramzan Ali (2007), Gorgan, Gorgan: Cultural Research Office. (In Persian)
61. Razi, Abdullah (1389), complete history of Iran, (22nd edition), Tehran: Iqbal. (In Persian)
62. Safa, Zabihullah (1368), History of Literature in Iran, (ninth edition), Tehran: Ferdous. (In Persian)
63. Sahmi, Abu al-Qasim Hamzah bin Youssef (1987), History of Jurjan, Mohammad Abd al-Maid Khan, (Al-Taabah IV), Beirut: Alam al-Katb.
64. Sajjadi, Sadegh, "The Family of Mahlab bin Abi Safra", Big Islamic Encyclopedia, Vol. 1, 154-8(In Persian)
65. Samaani, Abu Saeed Abd al-Karim ibn Muhammad ibn Mansour (1962), Ansab, research of Abd al-Rahman ibn Yahya al-Moalami Al-Ilmani, Vol.
66. Sediq, Isa (1351), History of Iranian Culture, (6th edition), Tehran: University of Tehran. (In Persian)
67. Tabari, Abu Jafar Muhammad bin Jarir (1967), Tarikh al-Tabari, researched by Muhammad Abulfazl Ibrahim, (T al-Thaniyyah), vol.5 and 4, Beirut: Dar al-Tarath.
68. Tabari, Muhammad bin Jarir (Bita). History of Rasul and Al-Muluk. Beirut: Al-Alami Institute.
69. Thaqafi Kufi, Abu Ishaq Ibrahim ibn Muhammad (1373), Al-Gharat, translated by Azizullah Attardi, Bija: Attard.
70. Vakil, Hadi; Lal Shatri, Mustafa; Rezanjad, Hossein (2014). "Social-Cultural Approach of Al-Ziyar (315-470 AH)". Khwarazmi History Magazine. No. 9, pp. 130-153. (In Persian)
71. Yamaili Gorgani, Muhammad bin Ismail (1355), Diwan Yamaili, edited by Mahmoud Debir Siyaghi, Tehran: Ashrafi. (In Persian)
72. Yaqut Hamavi Baghdadi (1995), Mojamal Beldan, Vol. 2, 3 and 1, Beirut: Dar Sader.
73. Zabihi, Masih (1363), Gorgan Nameh, by Iraj Afshar, Tehran: Babak. (In Persian)
74. Zarin Koob, Abdul Hossein (1368), History of the Iranian People from the End of the Sassanids to the End of Alboye, Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
75. Zarkali, Khair al-Din (1989), Al-Alam Qamous-Trajm for the Men of Men and Women of the Arabs and the Arabs and the Easterners, Beirut: Dar al-Alam for the Muslims.
76. Ziapour, Jalil (Bita), Materials and the establishment of the first empire in the western plateau of Iran, Tehran: Publications of the National Art Association. (In Persian)
77. R.Hartmann- j.A.Boyle (1993), "GURGAN", (*THE ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM*), LEIDEN- NEW YORK.